

MOLUKKENREIS

IN

VOGELVLUCHT.

DOOR

Mr. P. BROOSHOOFT.

KON. INSTITUUT
VOOR TAAL-, LAND-
EN VOLKENKUNDE

*Col. Brooshoof 1825
Jan 1-2*

(Overgedrukt uit *De Locomotief.*)

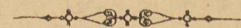

Cox 3

MOLUKKENREIS IN VOGELVLUCHT.

DOOR

Mr. P. B.

(Overgedrukt uit *De Locomotief*).

Naar Makassar.

De reë van Soerabaia, vroolijk, levendig, vol stoom-, zeil-, ijzeren en houten schepen, bedekt met prauwen en tambangans, ten zuiden begrensd door de witte huizen en het bedrijvige leven van den Oedjong, ten noorden door den groenen wal van Madoera, die in den waterkom ligt te drijven als een reusachtig bouquet.

Te midden van andere stoomers, op eerbiedigen afstand van de droogten aan den mond der rivier, ligt den 7den Maart 1894 de *Reael*, naamdrager van een Gouv.-Generaal, gebouwd door eene koninklijke maatschappij, gevaren door eene koninklijke onderneming, koninklijk van wimpel tot kiel.

Te 9 uur in den morgen geeft Dr. Laurens zijn bescheiden saluut, draait langzaam op zijn hielen rond, en zet oostwaarts koers naar Celebes en de Molukken. Het zee-Soerabaia, tolkantoor, modder met en zonder lust, marine-werf, moeras, drijft weg als een schaduwbeeld, is weldra geheel verdwenen. Reeds lang heb ik opgehouden te wuiven tot de dame, die daareven nog met mij genoot van het heerlijke zeegezicht, maar nu alweer — ach menschenleven! — staat te knorren op een gerimpelde kokkie of te tawarren met een klontong.

Het vaarwater gaat, na een korte geul, dwars over de bank. De schroef der *Reael* slaat op dingen, die honderd jaar geleden zaten in de bergen van Pasoeroean en Kediri en langs Brantas en goudrivier naar beneden kwamen. Tempora mutantur et nos mutamur in illis; bergen worden zeeën, zeeën worden bergen.

Tot aan het vuurschip, waar de verplichte loods van boord gaat, ongeveer twee uren stoomens, hebben wij bij eb slechts 2½ vaam of ruim 13 voet water. De geladen *Reael* telt 16 voet, kan er dus bij dien stand niet eens over. De verbrede Porrong-rivier moet nu de bank verplaatsen naar het zuiden. Zoo zij het.

Boerenrif.

linnenkast, mijne boeken op een derde, mijn slaappleafts op een vierde, de peer van een der gloeilampjes bij mijn hoofdkussen, de andere als nachtlucht in het aangrenzende vertrek, een geïmproviseerd schrijftafeltje in deze, een praktische waschtafel in de andere hut, plaats voor alles en voor mij, eene dames-badkamer te mijner beschikking, een jongen te mijner bediening, een hofmeester die mij scheert, een tafel zooals men ze in het beste hotel niet krijgt, welwillendheid van den hoogste tot den laagste, volstrekte ontstentenis dier neiging van vroegere administrateurs om het zeedier zoo kort mogelijk te houden — is het wonder dat reeds in de eerste dagen der reis mijne kwalen en zorgen door den frischen zeewind worden weggewaaid?

O heerlijk zeeleven, rustig overgeven van ons eigen ik aan den »schipper naast God», aan u heb ik, bij alle verdriet en onvoldaanheid des levens, nog weer eens een zeldzaam genot te danken gehad!

Van de Bril N. N. O. naar het eilandje Dajangan, met vast wit licht, eerst sedert een jaar opgericht en hoogst nuttig, waarvoor der Regeering dank toekomt met de beperking beter laat dan nooit.

Nu het vaarwater ten westen van Zuid Celebes, zoo vol klippen, eilandjes en onderwatersche reven als een dorpsherberg op kern is met boeren en boerinnen. Gelukkig zijn door den schoener »Aruba» in 1849 en 1850 van dit stuk zee voortreffelijke kaarten gemaakt. De geheele bodem is trigonometrisch opgenomen, eerst onder leiding van luit^t. Clarkson, daarna onder de luit^{ts}. Modderman en Enslie, met een 2den stuurman Mulder, alles in kaart gebracht door Modderman; verbeteringen worden bijgehouden op het hydrographisch bureau te Batavia. Dank zij het werk dier mannen varen wij thans te midden van al dit »vuil» als een roeibootje op een vijver.

Het binnenkomen der reë van Makassar wordt gemakkelijk gemaakt door het vuur van Maloangin, bij het kruutmagazijn, ongeveer een kwartier ten Zuiden der stad. Het is opgericht in 1870, ter vervanging van het vroegere vuurschip bij de punt der zandbank tegenover de stad, en een uitmuntend licht op een twaalf meter hoogen toren, gedeeltelijk wit, gedeeltelijk rood; zoodra de zeeman rood ziet kan hij veilig binnenvaren. De

vuurtoren te Makassar zelf, met wit licht, tien jaren vroeger gebouwd, heeft hierdoor veel van zijn nut verloren. De Regeering zou der zeevaart een dienst bewijzen door hem overtebrengen naar (nog beter door een anderen te bouwen te) Sarontang in de straat Saleijer (Zuidpunt van Celebes), waar een goed licht dringend wordt geëischt.

Makassar.

De geleerden zeggen *Mangk-*, dus ik Makassar. Hoe dan ook gespeld, het is een prachtige haven, sedert 1846 vrijhaven. Wij komen te 6 uur 's morgens 9 Maart voor de stad. Aanblik schilderachtig. De witte achtergevels der handelshuizen, met boogramen en balkons, strekken zich uit langs de geheele kade. Daartegenover in zee talrijke groene of ontgroende eilandjes, op een waarvan een petroleum-pakhuis der firma Moraux & Co., voornamelijk ter voorziening der talrijke prauwen die zij in de vaart heeft voor den kusthandel. Wij komen dicht bij de kaai voor een der steigers te liggen; de zeebodem, waarop men een meter of tien van de kaai nog staande kan drinken, loopt dan plotseling steil af, zoodat enkele meters verder het zwaarst beladen stoomschip voldoende diepte vindt. Er zijn twee ijzeren havenhoofden, waarvan een speciaal gehuurd door de pakketvaartmaatschappij; een breed houten plankier, ongeveer ter lengte van het stoomschip, loopt er voor; hierop wordt zóó uit het schip gelost en geladen. Voorts zijn er verscheidene houten steigers voor kleinere vaartuigen, waaronder één ver in 't Noorden der stad voor lossen en laden van kolen. Het is mooi genoeg om Soerabaia en Semarang jaloersch te maken, maar toch nog niet zoo mooi als het kon. Evenwijdig aan de geheele kade, door verschillende bruggen daaraan verbonden, moest een plankier loopen, voorzien van rails; alle schepen zouden dan ruimte hebben om te lossen en de goederen snel naar den wal kunnen worden vervoerd; thans is op de plankieren, hoeveel koelies men ook neemt, dikwijls te weinig plaats om de

uitgeladen goederen neer te zetten.

Evenals te Napels en Suez zwemmen kleine jongens naar het schip, om naar centen of dubbeltjes te duiken. Zwarte, watergladde hoofden, met schitterend witte tanden en slimme zwarte oogjes, kijken in gespannen verwachting naar boven, terwijl de bruine beentjes onder water trekken als kikvorschpooten. Hun schel geschreeuw van »limpar doewit" »limpar lagi tòh!" overstemt zelfs het ruwe geraas van een ankerend schip. Zij duiken de muntstukjes met bijna wiskunstige zekerheid op, tenzij drie of vier onder water zich den buit betwisten en, zooals meer gebeurt in de wereld, voor alle doen verloren gaan. Schilderachtig is het gezicht op de menigte, die het havenhoofd vult en er veel bonter uitziet dan zulk een troep Javanen. Wel zijn de kleeren niet bonter, maar de mannen dragen hunne gekleurde, meest roode, sarongs om het geheele lichaam, inplaats van als op Java eenvoudig om het middel, en daardoor komt er meer van te zien. Het geheele lijf, van den schouder af, is in de sarong gehuld, of wel zij hangt bandeliers wijze over de borst, in welk geval zij bij een beleefden groet van den schouder wordt genomen. De verdere kleeding der mannen is een zeer kort broekje, waarboven een gordel met kris, een baatje van verschillend maaksel en een hoofdoek, bij geestelijken en voornamen vervangen door een mutsje (songko.) Vóór op de buik, aan den gordel bevestigd, hangt meest een zakje met sirih, tabak, geld, of wat zij verder bij zich dragen. Ook bij de vrouwen vervult de sarong een hoofdrol; veelal dragen zij er twee, één om het middel en één om meê te manoeuvreeren, het hoofd er meê als een kap te bedekken, of er doorheen te gluren als eene Spaansche dame door haren sluier. Behalve de sarong draagt de Makassarsche vrouw een kabaai met nauwe mouwen. Gouden of vergulden knoopjes aan hals en polsen, versierselen om den hals, bij de kinderen ook om de enkels, zijn zeer gewild. Dit alles geldt slechts als regel, dus met de noodige uitzonderingen. Vele mannen, vooral koelies, hebben niets aan het lijf behalve de korte broek; de kinderen loopen meest naakt. Ook verschilt de kleeding naar mate van den landaard, Boegineesch of Makassaarsch.

De planken liggen uit, de stoomlier begint haar geraas; wie niet bepaald aan boord noodig heeft, doet wel aan wal te gaan. De zee is prachtig stil; bij zwaar weer, met westenwind, is van zulk kalm aan wal stappen geen sprake maar blijft de boot op eerbiedigen afstand van den wal ter reede liggen. Dan beuken de golven, over de kaai heen, tot zelfs de handelskantoren aan de overzij. Dit tot troost voor Soerabaia en Semarang.

Gedurende de twee dagen, 9—11 Maart, die wij vóór Makassar liggen, beschouw ik de *Reael* als mijn hotel, stad en omstreken als mijn wandelterrain. Wel heeft de stad twee logementen, het Marine-hotel van mevrouw Veen en het hotel Makassar van Mevrouw Vrees en Zuster, maar beter dan aan boord kan ik het niet hebben. Ik eet, drink en slaap dus op de *Reael*. Mijne omzwervingen te Makassar zal ik niet beschrijven naar orde van tijd, maar de resultaten er van samenvatten.

De eigenlijke Europeesche stad ligt bij het havenhoofd. De kade nagenoeg van Zuid tot Noord; daaraan evenwijdig, en met haar verbonden door talrijke zijstraten, de Passerstraat, waarin de voorzijde der Europeesche handelshuizen, wier employés op de balkons aan den achterkant nu en dan een mondvol zeelucht happen en kijken naar de aankomende schepen. Aan de overzijde derzelfde Passerstraat liggen talrijke Chineesche toko's en nog een paar Europeesche firma's. In het noordelijke verlengde volgen de zeer drukke en welvarende Chineesche, Makassaarsche en Boegineesche kampen, dan de kolenpakhuizen, eindelijk, in het uiterste noorden, een klein gebouwtje, waar de telegraafkabel van Java binnen komt, om te worden geleid naar het heel aan den anderen kant der stad gelegen post- en telegraafkantoor. Achter (oostelijk van) de Passerstraat loopen nog enkele mindere dwarsstraten. Ziedaar de eigenlijke stad, vuil, bekrompen, stinkend, zooals alle Europeesche binnen-steden in Indië. Reeds op de frissche zeekade komt u tegemoet de vieze lucht der goten en riolen, die het vuil uit de stad (moeten) voeren. Ook hier de sporen, dat de Hollander steeds zooveel mogelijk geld uit Indië trachtte wegtehalen, zoo weinig mogelijk er intebrengen.

Nauwelijks echter heeft men, even ten zuiden der kaai, deze negotie-buurt verlaten om op het z. g. Hendrikplein te komen, of de borst verruimt zich als die van een vrijgelaten gevangene. Een ruime, vriendelijk gebouwde, door frisschen zeewind bestreken buitenstad ligt vóór u. Ongeveer van zee tot het fort Vredenburg, de oostelijke grens van het door Europeanen bewoonde deel, loopt een laan van kanarieboomen, wier wederga wellicht in Indie niet bestaat, kaarsrecht, breed, van het begin tot het einde overweld door sierlijk tot elkaar buigende en met lover beladene takken. Simpang noch Bodjongsche weg, noch eene der schoone stadswegen van Batavia, halen hierbij, vooral Bodjong niet sedert de jongste slachting, aangericht onder zijne boomen. Ook wordt deze laan, het *Hooge Pad* genaamd, niet ontsierd door tusschenliggende kampongs; alle woningen zijn Europeesche, waarvan aan de noordzijde meldenswaardig de sociéteit (eigenlijk nog aan het Hendrikplein) het gemeentehuis met de openbare kantoren en 's lands kas, de beide hotels, het post- en telegraafkantoor, het gouvernements hotel (noch uit- noch inwendig bijzonder opmerkelijk) en de gevangenis, op korten afstand waarvan tijdens mijn bezoek een succursaal, waar de heer Abbema met zijn gezin wordt bewaakt door een drietal aan den ingang geposteerde oppassers.

Ter overzijde van het *Hooge Pad*, nl. aan den zuidkant, ziet men eerst het schilderachtige fort Rotterdam, gebouwd cmstreeks 1640 bij onze eerste vestiging op Celebes, thans zoo onschadelijk mogelijk maar teekenachtig, met oud-hollandsche huisjes hoog uitstekende boven de verweerde muren. Het heet nog wel de »benting», maar is geen sterkte meer en dient nog slechts voor kazerne, kleeding- kruit- en andere militaire magazijnen, ook voor woning van enkele officieren. Eenige andere, nl. de luit. der artillerie, een militair dokter en dito geneesheer en de administrateur van het hospitaal wonen in het oostelijk deel der stad, bij het militair hospitaal. De overige officieren zijn door de stad verspreid, maar vinden, voor zoover zij een gezin hebben, tegen de plaetselijke huishuurindemniteit van f 50 geen behoorlijk onderkomen, tenzij in meer afgelegene buurten als kampong baroe, waar het echter nog best

kan, daar bijv. ook de stads-secretaris er woont. Sinds lang is in overweging, het nuttelooze fort Rotterdam te slechten, de plaats te verdedigen (zoo van verdediging sprake kan zijn) door kustbatterijen, en het garniz en te huisvesten in een kampement ten oosten van fort Vredenburg en het hospitaal, waar men dan alles bij elkaar zou hebben. Evenals al wat de verdediging van Indië tegen een buitenlandschen vijand betreft, behoort echter ook dit plan nog tot de schemerlichten uit Batavia en den Haag. Om »het militair» maar meteen aftehandelen, vermeld ik nog de, ook hier zoo ruime en uitstekende, militaire cantine, die het fort Rotterdam afsluit aan de zeezijde. Het geheele garnizoen bestaat uit den staf, muziek-corps (dat Zaterdag's avonds speelt in de sociéteit) en 4 compagniën van een garnizoens-bataljon, dat detachementen afgeeft aan alle andere posten van Celebes, Menado, Gorontalo, benevens aan Timor Koepang. Voorts een compagnie artillerie, met een sectie bergdito; een detachement cavalerie van het 4de veld-escadron, den noodigen geneeskundigen, pharmaceutischen en administratieven dienst, alles onder bevel van een luit.-kolonel-militairen-commandant van Celebes en onderhoorigheden. Bovendien is er, evenals te Menado en Gorontalo, eene schutterij.

Verder langs den zuidkant van het *Hooge Pad* gaande loopt men langs het kerkplein, aan welks oostzijde, in de z. g. *Gouverneurslaan*, de zeer nette en nieuwe protestantsche kerk, in 1886 gebouwd; de oude dateerde van 1852, en de nóg oudere stond binnen het fort Rotterdam, maar dient thans voor kleeding- en kruitmagazijn. Na eenige particuliere huizen vindt men, steeds oostwaarts gaande, het comédie-gebouw. Er staat met groote letters op *Unitas*, maar dit is eigenlijk de naam van een liefhebberij-comediegezelschap, vroeger zeer bloeiend, thans door overplaatsing van officieren, vooral door gebrek aan dames, op sterven liggend, maar dat later door toevoer van nieuw bloed — méthode Brown Sequard — wel weer zal opleven (*). Het gebouw, met

(* Ik verneem onder het schrijven, dat het uitnemende spel van een jeugdige echtbaar der rechterlijke macht reeds veel bijdraagt om de vereeniging weer op krachten te brengen.

ruime doch niet zeer sierlijke zaal en een vrij goed tooneel, behoorde vroeger aan het gezelschap zelf, doch is thans eigendom van een Chinees, van wien *Unitas* het huurt voor f 90 's maands, die echter met moeite, spoedig misschien in 't geheel niet meer, worden opgebracht. Aan dezelve zijlaan van het *Hooge Pad* als de *Comedie*, en vlak daarachter, ligt een gebouw gemeenschappelijk voor *Polyhymnia* en *Soranus*. Het eerste is een zeer verdienstelijk muziekgezelschap onder directie van Dr. J. C. G. Jonker, ambtenaar voor de beoefening der Indische talen, en, naar men mij meedeelde, een dilettant musicus van bijzondere bekwaamheid; nog kort geleden voerde het gezelschap, met eigen orkest, de *Cavaleria Rusticana* op. *Soranus* is een kegelclub, met zijn baan rechthoekig op het muziekgebouw. In deze zelfde zijlaan van het *Hooge Pad*, de *Tromplaan*, vermeld ik als een paar der mooiste particuliere huizen, uitziende op het Koningsplein, dat van den ass. resident en dat van den heer Scharpff, den schatrijken chef van het huis Ledeboer en Co., die echter naar ik meen spoedig naar Europa zal vertrekken. Oostwaarts van deze laan, steeds langs het *Hooge Pad*, ligt het Koningsplein, wel niet zoo groot als, maar in frisch- en sierlijkheid een waar-dige mededinger van zijn Bataviaschen naamgenoot. De oostelijk daaraan palende hospitaallaan is de grens van het Europeesche deel der stad. Daaraan liggen, van af het *Hooge Pad*, eerst het fort *Vredenburg*, een klein, vierkant blokhuis met aardenwal en gracht, grootendeels geslecht, nog slechts dienende tot magazijn voor de artillerie; dan de artillerie-kazerne en kampement; vervolgens het militair hospitaal, waarvan geheel zuidelijk eenige barakken zijn afgezonderd voor poklijders, en eindelijk het schijfschiet terrein. De zuidelijke grens van het Koningsplein is de Justitielaan, waaraan o. a. het gebouw van den Raad v. Justitie, met een heel wat netter en doelmatiger zittingzaal dan die te Soerabaia of Semarang. Nog kort geleden speelde daar het, door gansch Makassar, zelfs door de dames, met belangstelling gevolgd drama *Abbema*. De geest, waarin ik verscheidene personen te Makassar over de justitie hoorde spreken, was niet sympathiek en alles behalve eerbiedig. De reden ligt, meen ik, vooreerst in de duurte van het

recht, volgens de schoone schepping der Kinderen, die den justitieraad te Makassar maakte tot het forum voor eene uitgestrektheid als eenige malen die van Nederland, gedeeltelijk bestaande uit ver van elkaar gelegen eilanden; het recht is daardoor voor velen óf niet te krijgen óf alleen met finantieele ruïne, en de uitspraken schijnen zulke groote opofferingen dikwijls niet waard. Bovendien gevoelt men te Makassar, nog meer dan op Java, het bezwaar dat jonge, weinig ondervindingrijke menschen beschikken over het wel en wee van den gezeten burger. Enkele minder eerbiedwaardige meesters in de rechten schijnen vroeger ook het hunne te hebben bijgebracht om den academischen graad niet juist in eere te brengen. Trouwens over 't algemeen is de quasi-wetenschappelijke, westersch getinte rechtspraak, niet de praktijk en eigenaardige Indische toestanden veel te weinig rekening houdende, in Indie zeer impopulair.

Het hoofddeel van Makassar is hiermeê beschreven. De reeds genoemde kampong baroe, waar nog enkele Europeanen wonen, ligt zuidwaarts van al het vermelde. De talrijke inlandsche kampongs der stad zijn natuurlijk niet te noemen. Van de omstreken verdienen vermelding een paar particuliere landgoederen geheel in het zuiden, en het veer aan de Tello rivier in het noord oosten. Vooral het laatste is het doel van menigen tocht der Europeesche ingezetenen, pic nics, rijtoeren of zelfs wandeltochten. De Tello of Tállo is een breede rivier, ontspringende in het ten zuiden en oosten van Makassar liggende bondgenootschappelijke land Goa, en even benoorden de stad in zee vallende. Het gebied ten westen der rivier, tot aan Makassar, ook Tállo genaamd, behoorde vroeger naar ik meen tot Goa, maar is sedert eenige jaren eene onderafdeeling van ons bestuur, met een controleur. Langs een goed onderhouden, meest beschaduwden weg, door bloeiende rijstvelden of tusschen lachend groen (veel bamboe) rijdt men, voorbij het schoon gelegene huis van den controleur, met goede paarden in een half uur van Makassar naar het veer. Paarden, rijtuigen, vee en menschen worden daar met een pont over de breede rivier gezet tegen vast tarief, geïnd door een pachter. Diezelfde pachter, de heer H. Bax te Makassar, houdt er een soort buffet op na, waar

men de gewone dranken terstond en een déjeuner, rijst-tafel of diner met een dag vooruitbestelling kan krijgen, tegen de billijke prijzen van f 1, f 2 en f 3. Men zit daar in koepeltjes van bamboe, uit den wal boven de rivier gebouwd en over bamboe bruggetjes toegankelijk. Over de ruime, tot in het verre verschiet door Indische plantengroei omzoomde, rivier heeft men een schoon gezicht en men zit er frisch. Met den bodem der koepeltjes, van bamboe met groote openingen, moet men echter voorzichtig zijn. Mijn jas over een stoel hangende zag ik mijne portefeuille, waarin al mijn papieren geld, vlug en netjes door de reten in de rivier vallen. De Makassaarsche kellner ging echter terstond onder den koepel te water en vond het taschje gelukkig terug, waardoor hij mij een prettige verdere reis en zichzelf een goeden dag bezorgde. Vlak aan de overzij der breede rivier ligt Goa, welks vorst Abdulkadir Mochammed Aidid, die nog al hoog was tegenover Europeanen, ten vorigen jare overleed, waarvan de Regeering wil gebruik maken om den opvolger een nieuw contract te doen teekenen, wat rechtspraak, politie enz. betreft meer overeenkomende met de eischen des tijds, en ook eenige Goasche enclaves in ons gebied en omgekeerd wijzigende. De nieuwe vorst is daarin tot heden recalcitrant, doch zal wellicht door ons groote succes op Lombok tot betere inzichten worden gebracht.

Wat Makassar's inwoners aangaat — van de Europeesche valt weinig te zeggen. Zij zijn de gewone in Indische hoofdplaatsen: ambtenaren, militairen, kooplui, tokohouders, advokaten, hotelhouders en enkele verdwaalde particulieren. Het hoofd der plaats en van het geheele Gouvernement Celebes en Onderhoorigheden is, naar men weet, de gouverneur, die naar ik verneem tegenwoordig weinig tot de gezelligheid bijbrengt. Partijen worden in het gouvernements-hotel niet gegeven, slechts de gewone en goedkoope ijswater-mitsgaders sigaren-recepties. Het gebied van den gouverneur is uitgebreid en ver uiteen liggend, maar het bestuur wordt hem dan ook vergemakkelijkt door talrijke ambtenaren te zijner beschikking als:

een gewestelijken secretaris, met het noodige personeel;

een ass.-resident voor de politie;
 een ass. resident, hem speciaal ter beschikking gesteld als reizend ambtenaar;
 een secretaris voor inlandsche zaken.

Voor de dienstreizen van hem of deze ambtenaren heeft de gouverneur beschikbaar »*De Zwaluw*», een net stoomschip der gouvernementsmarine, vlug en wit als zijn naamgeefster.

De Europeesche groothandel telt een zevental firma's, die zich bezig houden met in- en uitvoer. De invoer bestaat in allerlei behoeften voor de bevolking van Makassar en geheel Celebes, als galanteriën, manufacturen, provisiën en dranken, ijzer, koper, teer, petroleum, aardewerk, glaswerk, zeep, verfwaren, enz. Ook ruw opium wordt te Makassar ingevoerd van Singapore, daar de pachter hier inslaat buiten bemoeienis van het gouvernement en hiervoor veelal de tusschenkomst gebruikt van handelshuizen, met scherpe contrôle evenwel dat zij niet meer invoeren dan wordt aangegeven. De kleinhandel voor Celebes en de omliggende eilanden geschiedt per prauw door de tweede hand, Chinezen, Boeginezen en Mandharezen, die de artikelen inslaan bij de Europeesche importhuizen en voor de firma's, die zich bezig houden met uitvoer, weer producten opkopen bij de bevolking van Celebes en den geheelen Molukschen archipel. Deze uitvoer-artikelen zijn: koffie, sago, tripang (waarover nader), karet (idem), gom, dammar, copra, parelschelpen, vogelhuiden, rottan, koehuiden, was, specerijen, kajoepoetih en andere. De uitvoer geschiedt naar Europa of naar Singapore. Ook enkele Chinezen houden zich met uitvoerhandel bezig. De bevolking ontvangt van de opkoopters meestal weinig voor haar product; zooals bij de gedwongen cultuur het gouvernement, gaat daar de handel, zoowel de eerste als de tweede hand, strijken met de grootste voordeelen.

Behalve genoemde gewassen teelt de bevolking aan eigen voedingsmiddelen hoofdzakelijk djagong, padi, katjang, sago, ketalla, boonen, aardappelen, enz.; de padi meest in onvoldoende hoeveelheid, zoodat het ontbrekende wordt aangevoerd van Java, Singapore en Bali; sago alleen langs de westkust als hulp- en in het zuidooster schiereiland, gelijk in de Molukker, als hoofd-voe-

dingsmiddel. De teelt van klappers neemt, door de toenemende vraag op de Europeesche markt naar copra, zeer toe; ook indigo, suikerriet, tabak worden geteeld, maar slechts voor eigen gebruik of binnenlandschen handel. Het grondbezit is in Celebes algemeen individueel, maar logenstraft hen, die voor Java beweren dat dit moet leiden tot ontwikkeling van den landbouw, want de landbouw-energie van den Alfoer, Makassar of Boeginees is en blijft gelijk nul, wat echter voor eerstgenoemden ook samenhangt met zijn afhankelijken maatschappelijken toestand en voor de beide laatsten met hunne meerdere neiging tot handel, scheepvaart en visscherij. Hieraan wordt dan ook, zoowel te Makassar als langs de kust, druk gedaan, visscherij dikwijls als nevenbedrijf bij den landbouw, en natuurlijk grootendeels van zeevisch; langs het strand zijn vele vischvijvers aangelegd. De inlandsche scheepvaart geschiedt met prauwen en kleine vaartuigen langs de kust, naar de eilanden en zelfs naar Borneo, Singapore, China. De vaartuigen worden in verschillende kuststreken van Celebes gebouwd, vooral in Mandhar (Westkust), waarvoor het hout meest komt uit Borneo (Koetei); te Makassar zelf zag ik evenzeer verscheidene scheepstimmerwerven. De voor- en achterstevens van prauwen worden soms versierd met kunstig houtsnijwerk. De kleinere vaartuigjes dragen tal van namen, sampan's, lepa-lepa's, enz., veelal met vlerken (uitstekende houten ramen) om zich verder in zee te kunnen wagen.

De hoofdverdeeling der inlandsche bevolking van Makassar is die in Makassaren en Boeginezen, terwijl de berg-bevolking, d. i. die van nagenoeg geheel centraal Celebes, hoofdzakelijk bestaat uit Alfoeren. De Makassaren en Boeginezen, volgens sommigen van het Bataksche volgens anderen van het Maleische ras, zijn de oorspronkelijke alfoersche inwoners komen onderwerpen en onderling steeds mededingers gebleven, tot wij hen na verdrijving van onze mededingers, de Portugezen, tegen het midden der 17 de eeuw op onze beurt hebben onderworpen. In uiterlijk hebben zij veel van elkaar, gemiddeld grooter dan de Javaan, vrijmoediger tegenover den Europeaan, goed gebouwd, geel van kleur, zwart van haar en oogen, de kaak een weinig uitstekend, mond groot, neus

in den regel breed en plat, maar toch door het hogere voorhoofd en de donkere oogen met iets energieks in hun uiterlijk. De kleeding beschreef ik reeds in hoofdzaak. De taal is Mangkassaarsch of Boegineesch, allengs vermengd met Maleische, Javaansche en Arabische woorden. Verreweg de meesten, zelfs in de kampongs, spreken bovendien vrij verstaanbaar Maleisch. De godsdienst van beide stammen is de Mohammedaansche, evenals op Java echter geborduurd op het patroon van allerlei bijgeloof uit den heidentijd; booze geesten worden in menigte gevreesd of vereerd; de krokodil is, als vermoedelijke voorouder van vele menschen, in hoog aanzien. De woningen onderscheiden zich van de Javaansche hoofdzakelijk doordat zij, evenals in vele andere onzer buitenbezittingen, op houten of bamboepalen zijn gebouwd. De vloer van het huis is van bamboe latwerk met ruime openingen, waardoor veel overbodigs naar beneden wordt geworpen. Men bestijgt de huizen langs een trap van hout of bamboe, loopende naar een zijhokje dat meest tot keuken wordt gebruikt. Overigens is het huisje van den kleinen Boeginees of Makassar even armoedig als dat van den Javaan: bijna geen huisraad, wat kookgerei, een sirihbakje, een lapje tot afscheiding der slaappleats (men ligt op een bank of op den vloer), soms een klein tafeltje, en daarmee uit. Schoorsteen afwezig; evenals op Java verwijderd de rook zich door de talrijke openingen der bamboe wanden; het dak is meest van atap. Een kenmerkend onderscheid met de Javaansche kamponghuisjes zijn echter de vensteropeningen met bamboe tralies, waartusschen de zwarte oogjes en neuzen van kinderen en vrouwen die niets te doen hebben (wat veel voorkomt) nieuwsgierig naar buiten en den vreemdeling aangeluren. De huizen der voornameren zijn natuurlijk netter en grooter, hout met atappen dak, vroolijk en veelkleurig geverfd, de tralies der ramen vervangen door houten figuurtjes en voorzien van een luikje of gordijntjes (altijd echter zonder glas); maar het type blijft hetzelfde als dat der armoedige woningen. De middelen van bestaan zijn, behalve de reeds genoemde landbouw, handel, visscherij, zeevaart- en scheepsbouw, nog eenige kleine takken van nijverheid. In de eerste plaats het weven. Uit de kampongs klinkt den wandelaar hier en daar een eigenaar-

dig getik tegen; bij onderzoek blijkt het te zijn het weefstoestel, waarmede vrouwen of meisjes zich t' huis bezighouden en zeer nette sarongs of andere katoenen kleedingstukken maken, een sarong in evenveel dagen als Hengelo of Manchester er seconden over zou doen; over een sarong ter marktwaarde van f 2.50 à f 3 werkt eene vrouw soms een maand. De prijzen zijn verbazend gedaald door den invoer van Europeesche sarongs; vroeger kon men voor eene sarong van inlandsch fabrikaat wel f 6 à f 7 bedingen, maar hoewel de bevolking deze prefereert konden zij de concurrentie met Europeesche sarongs van f 1.50 à f 2 niet volhouden. Ook het garen, waarvan wordt geweven, vroeger zelf gesponnen, is thans meestal Europeesch en veel sterker en fijner, maar wordt te Makassar zelf geveerd. Behalve aan weven wordt veel gedaan aan vlechtwerk van bamboe, rotan of palmladeren, waarvan mandjes, matjes, hoeden, sirihdozen enz. worden gemaakt; voorts aan goud- en zilversmeden, ijzersmeden (zeer achteruitgegaan door ingevoerde Europeesche landbouw-gereedschappen), mutsjes vlechten van paardenhaar of palmladeren, hout snijden, pottenbakken, kalk branden, zout maken (door uitdamping van zeewater), wapensmeden, het persen van de bekende Makassar-olie uit de badovrucht, het bereiden van reukwerk en dergelijke.

Het kennis maken met de stad en hare kampongs, welke laatste door breede, beschaduwde wegen zijn doorsneden, wordt vergemakkelijkt door goede dogcars, evenals op de hoofdplaatsen van Java op de openbare straat te huren en meest getrokken door vlugge Makassarsche paardjes. De paarden fokkerij op Celebes gaat echter, door gebrek aan kennis en toeleg bij den inlander, achteruit. Ook de wagenverhuurderij ter hoofdplaats trof ik in zeer ongunstigen toestand, wegens gebrek aan smeden en wagenmakers. De chinees, die mij een tamelijk onfrissche mylord deed inspannen, toonde mij wel tal van andere rijtuigen in zijne »remises», maar alle in en door den dienst geblesseerd en sedert weken op den dokter wachtende — een bewijs dat althans op de wagenmakerij de bevolking zich weinig toelegt. Niettemin werd ik nog behoorlijk bediend en aan middelen van vervoer naar gelang der behoefte (die niet groot is) kan

Makassar dus gezegd worden te voldoen. Rijdt men in stad en omstreken rond, geeft oogen en mond den kost, gaat de kampongs in en praat wat met de bewoners, treft men bovendien het geluk te worden voorgelicht door een der vele daar bescheiden ambtenaren, die doorkneet zijn in de land- en volkenkunde van Celebes, dan kan men in een paar dagen genoeg omtrent stad, volk en land te weten komen om er den goed geloovigen lezer wat over voor te l . . . . ik bedoel te keuvelen.

Paré Paré.

Den 11den Maart liggen de Makassarsche blanda's nog uitteslapen van den Zaterdagischen sociëteitavond met muziek, als de *Reael* reeds zijn anker ophaalt, zijne trossen met de stoomlier inpalmt, en langs de tegenover de stad gelegen eilandjes groot en klein Lely koers zet naar het N. N. O. Het vaarwater is alweer vol »vuil». Wij zijn te midden der Spermunde-archipel, met evenveel eilanden en reven bezaaid als de hemel met sterren. Niettegenstaande de vroeger vermelde uitstekende zeekaart van dit terrein krijgen we een loods aan boord, een Makassar met rond en vroolijk gezicht, donker buisje vol vergulde knoopjes, gestreepte pantalon en een sierlijk zwart met goud doorwerkt Gorontalesch mutsje (songko) van f 23; overigens beau garçon, waarschijnlijk tijdens zijne kortstondige verblijven aan wal enfant chéri des dames, gewezen gezagvoe der op een kruisschoener, thans loods op f 80 's maands, en met de talrijke reelfjes en eilandjes even goed vertrouwd als met zijne niet minder talrijke liefjes in Makassar en omstreken.

Wij varen tusschen den wal en het vuil in met koers N. N. O. tot op de steenen baken van het eilandje Baringan. 's Nacats is hier zelfs met een loods niet veilig te varen; de verborgen reven moet men waarnemen aan de verkleuring van het water, meest lichtgroen op de laag wit zand, die het koraal bedekt. Soms liggen de reven (gorongs) slechts op een steenworp aan weerszijden van het schip: gorong Boni, gorong Panjoo, Trabanoesie, Bone Malaija, batoe Sebarong, Barrang Barin-

gan, gorong Tingi, batoe Para Songang — zoo gaat het voort in eindelooze reeks.

Van Baringan koersen wij N. $\frac{1}{4}$ W. tot de steenen baak van batoe Loea, daarna op de steenen baak van Tako Tallo aan. Iets noordelijker krijgen wij tusschen de eilandjes een vaarwater van slechts 300 meters breed. De laatste steenen baak in het nauwe vaarwater is op batoe Loea, plm. 30 eng. mijlen bezuiden ons eerstvolgend station Paré Paré. Al de eilandjes die wij passeeren zien er uit als drijvende massa's groen, maar zijn bebouwd met hutten, wier eigenaars meest van vischvangst of kusthandel leven maar toch in dezen afgelegen doolhof nog behoorlijk worden gevonden oor den belastinggaarder van het gouvernement.

Van Batoe Loea N. N. O. sturende, passeeren wij op een paar scheepslengten oostelijk het rif batoe Lola, waarop in 1890 de *Bromo* van de N. I. stoomvaart Mij stootte en bleef. De kapitein Potjer stuurde hier, tegen het advies van den loods, den zelfden dien wij aan boord hebben, iets westelijk; tevens werd de aandacht der uitkijkers van het vaarwater afgetrokken door een brandend schip aan bakboord. De *Bromo* liep juist op den kant van het rif, en zit daar nog, met den achtersteven in het koraal en den kop met een hoek van 50 graden hoog boven het water uitstekende, ontverfd, leeggetaald, een toonbeeld van vervallen grootheid. De loods voer met een sloep naar Makassar en kwam van daar terug met de *Sumbawa*, die de passagiers en zoo veel mogelijk van de lading afhaalde. Menschenlevens waren niet te betreuren, doch de gezagvoerder Potjer verloor er — evenals de inspecteur in het „lied van de veepest” — zijne betrekking mee, en is thans naar ik meen op Java in 't landelijke. De loods werd van alle schuld vrijgesproken.

Terwijl links (westelijk) de groene eiland-ruikers het watervlak bedekken, verheffen zich rechts, op Celebes' kust, bergen en berggruggen in onafzienbare reeks, woest rotsachtig, donker groen met rotsgruis er tusschen, hooge pieken of kegels die de golvende ruggen afwisselen. De boeloe (berg) Karoempong, piek van Maros, Goengoro, piek van Tanette, Batoe Kerbouw, Lapo Kriki en Bodjo Kiki zijn de voornaamste toppen, die men tot aan Paré

Paré van de kustzijde ziet.

Nog ongeveer 26 engelsche mijlen van het rif, waarop de *Bromo* zit, stoomen wij met koers N. t. O. en daarna, te 12 uur, de baai binnen van **Paré Paré**, de eerste der plaatsen op de westkust van Celebes, die de schepen der Paketvaartmaatschappij volgens het contract met de Regering moeten aandoen. Zij is geheel ingesloten door het bergachtige land en heeft een uitstekenden ankergrond voor schepen, ter gemiddelde diepte van 6 en 7 vaam. Niettemin strekt zich vlak voor de „plaats” (men leze: de verzameling in het slijk neergeworpen hutten) tot halverwege de baai een groot rif uit, waarom de stoomer moet heenvaren en waarop wel een baken mocht worden gezet.

Het gouvernement „Celebes en Onderhoorigheden,” bevattende geheel Celebes behalve de residentie Manado, is staatkundig samengesteld uit het gouvernementsgebied (te en om Makassar), de leenroerige landen Boni en Tanette ten oosten en noorden van het gouv. gebied, en een groot aantal zoogenaamde „bondgenootschappelijke landen,” wier vorsten niet eens onder onze soevereiniteit staan, maar slechts een traktaat van bondgenootschap met ons hebben gesloten op den grondslag van het z. g. Boengaaisch contract van 1667, gewijzigd in 1824. De voornaamste havens van enkele dezer onafhankelijke staten, op de westkust gelegen, moeten de booten der Paketvaartmaatschappij aandoen, om te trachten den uit- en invoer van deze plaatsen wat te verlevendigen. Het zijn Paré Paré, havenplaats van het rijkje Sidenreng, onderdeel van den onafhankelijken staat *Adja Tapparang*; *Donggala*, aan de Palos-baai in den staat *Kajeli*, en *Toli Toli* of *Tontoh*, havenplaats in den onafhankelijken staat van dien naam. Deze havens staan dus onder het zelfbestuur van radja's, apanagehouders of hune vervangers en ondergeschikte hoofden, en nooit is mij zoo duidelijk gebleken als bij het bezoeken dier verzamelingen hutten en krotten, dat ons geregeld bestuur den inlander ten goede komt. In al die staatjes treft men nog den ouden toestand aan eener bevolking, taillable et corvéable à merci, wat zij door handel, vischvangst of landbouw verdient zorgvuldig verbergende om het niet te doen vallen in handen van den vorst of zyne hand-

langers, slechts in krotten wonende om door het bouwen van een behoorlijk huis niet de hebzucht der dwingelanden optewekken.

Na een haastige rijsttafel ga ik met den 3den stuurman en den loods per stoombarkas aan wal. Het schip is, na ook aan deze negorij het gewone saluutschot te hebben gegeven, geankerd op ongeveer een engelsche mijl uit de kust. Wij varen op een hoop hutten aan en worden door een troep nieuwsgierige jonge en oude, niet of zeer sjofel gekleede, Boegineezen aan de landingsplaats opgewacht. Algemeen is de vroolijkheid als, wijl de stoombarkas niet geheel aan wal kan komen, de noodzakelijke sprong met een riem mij het strand van Pare Paré doet kussen. De menschen zijn hier zeer goedlachs en brandend nieuwsgierig, zij hebben dan ook weinig om hen op te vroolijken. Onze opdracht is, den radja te zoeken, die aan boord ten onrechte gemeend wordt hier te huizen (de potentatjes houden hun verblijf meest in de bergen) en hem, als hoogste civiele autoriteit, het verlof te doen teekenen, dat de kapitein volgens gouvernements-contract noodig heeft om binnen de 4 uren te vertrekken. Wij hebben hier toch enkel een 300 zakken rijst voor Donggala aan boord te nemen, en weinig meer te lossen dan een paar passagiers, van welke één, met een mooi beaumont-geweer, ons in de stoombarkas vergezelt en, naar de loods beweert, vijf honderd duizend gulden bezit, hoewel ook hij in een krot woont; de loods flatteert waarschijnlijk 's mans kas, maar hij ziet er brutaal genoeg uit voor een miljoenair.

Wij gaan op den zoek naar het paleis van den radja, voor wiens raden-ajoe ik een pakje chocolade heb meegenomen. Wij wandelen door een troep hutten, verward door elkaar in het slijk gegooid, maar steeds op palen. Van een straat of weg geen sprake; de smerige bamboeën atap-rommel staat maar schots en scheef door elkaar langs de kust, niet eens beschaduwd door Indischen plantengroei. In 't midden van het dorp moet een soort van sloot met vuil zwart water worden overgesprongen; een paar naakte jongens gooien er gediensdig eenige groote steenen in om ons tot overstap te dienen. Naarmate wij verder komen worden de hutten niet beter; in één daarvan echter zie ik door de bamboeën

traliën eene naaimachine van Singer. Voorwaar een vlag op een modderschuit! Ik klim den ladder op en vraag den Pareeschen Wörth, hoe hij onder deze bevolking in lompen of Adamscostuum verdienen kan maken met eene naaimachine, maar hij antwoordt dat de menschen, vooral in het gebergte, voor feestdagen en dergelijke nogal wat aan kleeren besteden, het meest natuurlijk de hoofden en vorsten. Zoo dan al een naaimachine — geen radja blijkt op Paré Paré aanwezig. Wij zoeken dus een minderen god, den sjabandar of havenmeester. Door geiten, kippen en slijk, met eene steeds aangroeiende bende achter ons, loopen wij verder, maar iets dat op een havenmeester gelijk is evenmin te vinden. Wij verdwalen in een stal, waar men ons een paard in plaats van een sjabandar laat zien. Vermoeid en gebrand door de zon zet ik mij met den stuurman neer onder het afdak van iets dat flauw herinnert aan een huis, met een houten bank er voor; de loods zal nog verderop naar den sjabandar zoeken. Een dichte drom nieuwsgierigen omringt ons, velen bukken over mijne hand om mijne twee dood eenvoudige ringetjes te bekijken. Aan eene raden-ajoe nu voor goed wanhopende, geef ik stukjes chocola aan de omringende jeugd, die ze echter niet in den mond durft steken maar er gichelend om lacht. De loods, onverrichter zake terugkeerende, vertelt hun dat deze zoete steenen in de negrie blanda op den weg groeien, waarna een oude kerel een stukje proeft maar terstond met een vies gezicht uitspuwt. Dol daarentegen zijn zij op sigaren; telkens weer klinkt het: roko, roko! Daar ook de sjabandar ons in den steek laat, pak ik nu een ouden, smerigen Boeginees, zonder tanden, bij den schouder, en vraag hem of hij niet het voornaamste hoofd van de plaats is. Hij mompelt iets onverstaanbaars en grinnikt als een geit, wat wij aannemen als eene toestemming. De eerst aanwezende autoriteit van Paré Paré is gevonden! De loods, die veel plezier in de grap heeft, duwt den man een potlood in de hand, en daar deze slechts met wijd geopenden mond op het papier blijft staren, bestuurt hij zijn magere bruine knokkels, zoodat eenige hiërogllyphen onder het gedrukte model zichtbaar worden. De »eerste autoriteit» krijgt een kwartje voor zijne moeite, uit dankbaarheid waarvoor hij ons

meisjes wil bezorgen, wat er wel meisjes naar zullen geweest zijn. Onder veel gejoel en gelach gaan wij terug naar het strand, laten ons op een paar riemen in de barkas dragen, en een kwartier later draait de schroef der *Reael*, met toestemming der hooge overheid, lustig de baai uit.

Donggala.

Met koers N. W. ten W. steken wij de baai van Mandhar dwars over en stoomen 's avonds te 7 uur vlak langs Mandhar's punt, om verder steeds dicht aan de kust Noord-West, Noord en Noord-Oost te koersen naar de baai van **Palos**. De groene ribben en de 10.000 voet hooge middenrug van het Latibadjang gebergte liggen 's morgens vroeg bij het eerste komen aan dek voor ons. De geheele vaart langs Celebes' westkust geeft den zee-reiziger die reuzen te bewonderen, die het eiland van Zuid tot Noord maken tot een hoog, naar de zee aflopend amphitheater. De zee zelve is hier door de marine zeer slecht verkend; de zeekaarten van groot bestek ontbreken na den Spermonde-archipel geheel. Onze booten moeten zich verder maar behelpen met kaarten, gecompileerd aan het hydrographisch bureau te Batavia, waarop aan de landzijde geen enkele bergtop is aangegeven, en aan de zeezijde de ondiepten, droogten, rotsen, voor zoover bekend, wel zijn gemerkt, maar zonder aantekening hoeveel water er op staat, zoodat men ze soms onnoodig ontwijkt om zich aan een ander gevaar blootstellen. Ook de hoogte der eilanden, die bij dichten regen niet of moeilijk zijn te onderkennen, is niet aangegeven. Soms vindt men eenvoudig een vraagteken, waaraan een schipper niet veel heeft. Een oorlogschip behoorde deze wateren nauwkeurig op te nemen en in kaart te brengen, maar waar zijn onze noodige oorlogschepen? Zij zitten in de Nederlandsche kanalen, spoorwegen en afbetaalde schulden. De Engelsche zeekaarten steken, wanneer men enkele deelen van den Indischen archipel uitzondert, den onzen in alle opzichten de loef af.

's Middags om 3 uur van 12 Maart stoomen wij de Palos-baai in, maar slechts aan den mond, en ankeren op plm. 900 meters van **Donggala**, gelegen op de tusschen zee en baai besloten landtong. Het is een prachtige waterkom, door bergen en heuvelen ingesloten. Donggala doet zich van de reë voor als een hoop grijze en witte daken aan den voet van mooie groene heuvelen, op één waarvan twee fatsoenlijke woningen met de hollandsche vlag. Zij zijn van den posthouder Muller en den agent der Paketvaart Mij Winter. Sampans, lepa lepa's en andere prauwtjes, met en zonder vlerken, maar vol inlanders, omringen terstond de *Reael*. De handel met de kust is hier levendig. Wij hebben rijst van Paré Paré en zout van Makassar te lossen; een Chineesche koopman van Makassar reist op de stoomboot rond, en levert aan zijne agenten in deze negorijën alles wat de bevolking heeft leeren gebruiken, manufacturen, galanterieën, rijst en andere weelde. Ook op Borneo en de omringende eilanden drijven de Arabieren, Boeginezen en Chinezen van Donggala drukken handel. Zij koopen ten uitvoer bergproducten van de hoogerop wonende berg-Alfoeren (Toradja's, de algemeene naam voor de bergbewoners) en voorzien hen daarentegen van de vruchten of bedwelmingsmiddelen der Europeesche en Britsch-Indische beschaaving. Ook het passagiers-vervoer der Paketvaart Mij is op deze plaats vrij druk; tal van sampans brengen hun levenden inhoud aan boord, en dobberen overvol naar de negorij terug.

De onwaardeerbare stoombarkas brengt mij tot op 100 meters van de kust; daarna wiegel ik naar den wal in een sampan, niet breder dan mijn zitvlak, en denk, bij mijn angst voor een zout bad, aan mijne kindervreugde in de Rotterdamsche diergaarde, toen nagemaakte wilden in kanos op den vijver de Rotterdammers vermaakten door telkens omtkantelen. Thans word ik uitgelachen door *wezentijke* Boeginezen; ieder zijn beurt in de wereld.

De agent Winter is druk bezig met zoutzakken tellen, doch vindt nog den tijd om even met ons te praten. Hij woont hier, midden in het slijk, boven de goedang der Mij in een houten barak op palen. En hij heeft daarboven op den heuvel zoo'n aardige woning met heerlijk uitzicht! Ja maar, het is hem daar nu te on-

veilig, omdat de posthouder Muller met zijn gezin naar Makassar is. Steelt het volk hier dan zoo? Ja, hij slaapt altijd met een geladen revolver. Ik geloof dat vriend Winter overdrijft, en begrijp in ieder geval niet waarom hij hier dan veiliger zou zijn dan op den heuvel, waar in het huis van zijn onmiddellijken buurman zes kettingjongens en vier oppassers beschikbaar zijn. Vroeger werd hier ook veel vermoord, zegt hij, maar sinds de komst den van posthouder Muller is dat veel verbeterd. Waarom is Muller met zijn heele gezin naar Makassar? Hij zelf is opgeroepen voor eene quaestie van slavenhandel, en zijn gezin wil hij niet alleen hier laten. Slavenhandel? Bestaat die hier dan nog? Nou óf-íe. De justitie van Makassar is juist een paar weken geleden hier geweest om er onderzoek naar te doen. De vroegere groote rooftochten, met een vloot van gewapende oorlogsprauwen, behooren vrij wel tot het verleden, maar sommige der talrijke eilanden in den Molukschen archipel, bijv. Moena ten zuiden van Makassar, leveren toch, zoolang geen zeeroovers meer, dan toch nog zeedieven. Deze varen de kusten langs van Celebes, Borneo en andere eilanden, met eenige handelswaar bij zich, landen hier en daar, zich voor kooplui uitgevende, en slaan hun slag waar zij kunnen, stelen of voeren weerlooze vrouwen en mannen meê als slaven, om ze elders langs bekende kanalen van de hand te zetten. De raad v. justitie te Soerabaja heeft nog dezer dagen zoo 'n geval behandeld, en den eenig overgebleven roover ter dood veroordeeld. Zoo zouden ook te Donggala onlangs slaven van Borneo zijn aangevoerd en verkocht, waarvoor een paar leden van 't Makassarische gerecht de plaats met een bezoek vereerden. Men kan er echter niet veel aan doen. Zoodra de slaven in de binnenlanden zijn, zijn zij weg. In de bergen van Celebes hebben we nog bitter weinig te zeggen; de radja's daar doen nog ongeveer wat zij willen, d. w. z. ongerechtigheden van allerlei aard. Velen hunner zijn zelve slavenhandelaren; vooral in 't Mandbarsche en van Mandhar tot Kajeli, waar ik nu ben, is het nog eig. Radja's met hunne volgelingen houden daar nog rooftochten als de nu zoo bestookte slavenhalers in Afrika, overvallen eene desa van berg-Alfoeren, omringen haar, dooden wat zich verzet, en voeren de overigen meê als slaven, die door

middel van Boeginezen aan de kust in den handel worden gebracht. Deze kooplui trekken zelfs met dat doel wel naar de bergen. Een Boeginees komt met een paar mooie paarden bij een radja, de vorst kan ze niet betalen; fluks een strooptocht naar een of ander gehucht, en de paarden worden betaald met slaven. Ook op andere wijze weten de menschen-handelaars aan de kust hunne waar te bemachtigen. Berg-Alfoeren komen beneden hunne koffie verkopen. De Boeginees of Arabier, die hen goed heeft betaald, richt een drinkgelag aan, maakt hen dronken, verleidt hen tot spel; wie alles heeft verloren kan bij hem terecht om geld te leenen; maar als het feest uit is wordt de gastheer quasi woedend op wie hem niet kunnen betalen en houdt ze als pandelingen achter. Dit vindt een Alfoer billijk, het ligt in de adat van het volk. Maar de pandelingen (mensen die hunne vrijheid verbinden tot aanzuivering eener schuld) worden over zee naar elders vervoerd om te werken, en hun vaderland zien zij nooit weer terug; zij zijn slaven geworden. Aan dat alles is weinig te doen. Eigenlijke slaven, menschen die gaarne hunne vrijheid zouden terug vragen, krijgt de justitie niet te zien; die zijn weggevoerd. Wat de justitie vindt, beklagt zich niet. Integendeel men werkt mee om de blanda's, voor wie men nog banger is dan voor den inlandschen meester, om den tuin te leiden; men zegt dat men vrijwillig werkt, heeft van slavernij of zelfs van pandelingschap (ook verboden zonder dat wij er de hand aan kunnen houden) nooit gehoord. Kortom vooral in deze materie komt onze onmacht in het aan zelfbestuur overgelatene deel van Celebes nog sterk aan 't licht. Maar zij is niet de eenige: bloedwraak, wreede straffen en andere ongerechtigheden beleven er nog een gulden tijd. Voor posthouders in die streken is de taak verre van gemakkelijk; zij moeten ziende blind zijn.

Met een photograaf, passagier 2de klasse der *Reael*, een zeer aangenaam en ondervindingrijk man, die reeds sedert jaren in onzen archipel rondstoomt om voor eene engelsche firma afbeeldingen te nemen van schilderachtige punten en voor eigen rekening daarbij personen photographeert, wandel ik het dorp door, om op den heuvel even het vergezicht op de reê te gaan genieten. De wo-

ningen zijn ook hier ordeloos in het slijk neergeworpen, zonder iets er tusschen wat naar een weg of straat lijkt. De meeste zijn weer hutten van bamboe en atap, maar toch geven de woningen hier blijk van meer welvaart dan op Paré-Paré. Men ziet verscheidene groote, zelfs enorme houten huizen, hoog gebouwd op dikke balken, die uit de bosschen worden gekapt. Een hooge trap geeft toegang tot een zijgalerij, van waar men de verbazend ruime woning, door houten beschotten in vertrekken afgeschoten maar altijd met één groot familievertrek, binnentreedt; licht en ventilatie worden verstrekt door vensteropeningen zonder glas, maar met nette gordijntjes en sierlijk gesneden figuren in de plaats van tralies; van buiten is het hout veelkleurig geverfd. Het huisraad is natuurlijk erg primitief. De daken zijn kolossaal, en waar het een Boegineesch huis betreft (vele behooren aan Arabieren) aan de beide lange einden prijkkende met halve cirkels van sierlijk uitgesneden hout, als de horens van een koe puntig naar boven gericht. Het geheel maakt den indruk van een arke Noach's op het droge. De benedenruimte, tusschen de balken, is bij handelaren veelal gedeeltelijk ingericht voor goedang of magazijn. Ik zag een magazijn van een Arabier, gevuld met allerlei vloeiende en vaste importwaren. Er zit hier veel geld, en men durft het een weinig meer toonen dan te Paré Paré, waarschijnlijk omdat Boeginezen en Arabieren hier met de radja's en apanagehouders onder één deken liggen in zaken, die het licht niet mogen zien, in de eerste plaats den slavenhandel. Het geheel blijft echter smerig. Trouwens de vorsten zelve en hunne volgelingen moeten in het binnenland vrij sjofel wonen.

Wij passeeren een mooie missigit van steen, met drie verdiepingen hoog dak van gegalvaniseerd ijzer, en de halve maan er bovenop; een minaret, hoog en slank, verrijst er naast. Een goed pad, slingerend door het groen, leidt van hier naar den heuvel. Het prachtige vergezicht op de reë (waar de *Reael* nu dampend uitrust als een vermoeid ros) op de groene bergen die haar omgeven en het dorpje aan onzen voet, beloont de moeite der opstijging ten volle. Het huis van den posthouder, door inlandsche vrouwen, kinderen en oppassers bewaakt,

wordt even door mij betreden en schijnt mij, met zijne houten vertrekken, goede meubeltjes en schilderijtjes langs de beschotten, zeer bewoonbaar. Een tuintje, duiven, kippen en andere huisdieren bewijzen dat de bewoners hun genoeg tehuis zoeken. Openbare vermakelijkheden zijn er dan ook niet veel; een Parijsche viveur zou zich niet erg behagelijk voelen wanneer hij, tot straf voor zijne pekelsonden, eens plotseling als posthouder in zoo'n negorij werd gezet.

Beneden bij vriend Winter, in de hooge voorgalerij vóór zijn barak, zien wij reikhalzend uit naar de stoomsloop. Het is intusschen zeven uur 's avonds geworden, de branding toegenomen, en ik heb reeds bij voorbaat geen drogen draad aan het lijf bij het vooruitzicht van een nieuwe kano-proef. Eindelijk komt de barkas uit, en met den photograaf in de sampan gehurkt houd ik mijn hart en tevens de boorden van het ellendige vaartuig vast. Voor een zenuwachtig gestel is het waggelen in die notendoppen erger dan levendig gevild te worden. Met een hartig woord stap ik in de barkas, en zweer een heiligen eed dat ze mij in zoo'n ding niet weer zullen snappen.

Toli-Toli.

Wij stoomen nu langs het noordwestelijkste der bondgenootschappelijke landen van Celebes, Tontoli of Toli-Toli. Onze koers is eerst N. W., dan van af kaap Temoel tot kaap Dondo N. O. t. O. Het vaarwater is hier uitmuntend. Aan de landzijde ziet steeds de donkere bergmassa op ons neer. Zij vormt hier de wervelkolom voor den hals van Celebes, tusschen de straat van Makassar en de golf van Tomini. 's Morgens vroeg aan dek ontwaakt, is mijn eerste bewonderende blik voor die donkergroene ruggen, met hier en daar een gepluimden kop in de wolken en door breede uitloopers vastgeklonken op onze aarde. Ver voor ons uit, naar het noorden, verheffen zij zich tot hunne grootste hoogte in de piek van Dondo, 8900 voet boven het watervlak.

Wij stoomen deze kaap en het noordwaarts daarvan gelegene eiland Sematan om, de baai van Tontoli in. Het eiland Kapetan laten wij noordwaarts, het eiland La-toengan zuidwaarts liggen. Het vaarwater bezuiden La-toengan, schoon korter, is minder vertrouwd; een jaar of tien geleden stootte daar de *Japara* op een rif, maar werd na te zijn gelost gelukkig nog afgebracht. Het binnenkomen der baai is alweer prachtig. Aan alle zijden rijzen kleine eilandjes uit zee, heuvelig en dicht begroeid. Een blinkende streep van wit zand, hier en daar ook eigenaardig rood, scheidt het groene land van de blauwe zee, licht gerimpeld door een frisch koeltje. Om den stoomer heen, zoodra hij op ongeveer 1000 meters uit den wal het anker laat vallen, prauwtjes en sampans met veelkleurige menschen, gesluierde vrouwen in groene en roode sarongs, kinderen, mannen, soms 14 en 16 in een kano waarin wij met ons vieren ons reeds te talrijk zouden achten, allen roepende en lachende, een herrie van belang. Op den achtergrond het hoog bergamphitheater, grijs, rotskleurig of donkergroen. Aan den voet dier bergen teekent zich, in een wijden halven cirkel, het plaatsje Tontoli, met in de zon blinkende daken zijner twee hoofdbuurtten, kampong Baroe en kampong Ngaloe. In de laatste woont de vorst wanneer hij zich niet, als gewoonlijk, ophoudt in de bergen. Een weinig noordwaarts van kampong Baroe schitteren in de middagzon (wij ankeren te plm. half één) eenige daken van Laboean Dede (*), het gouvernements steenkolen station. De voorraad kolen is hier thans niet groot, een der loodsenslechts half vol. Vroeger kwamen herhaaldelijk oorlogschepen zich hier voorzien, ten blijke waarvan nog thans bij de kolenloods een kegelbaan ligt, door de officieren en manschappen onzer marine gebruikt om zich van het eentonige zeeleven wat te ontspannen. Ballen, kegels en baan zijn nog in zeer goeden staat. Op de heuvels achter dit kolen-etablisement, diep in 't geboomte verscholen, liggen de bouwvallen eener vroegere benting van zee-roovers, waaruit de menigvuldige aanwezigheid onzer oorlogschepen reeds wordt verklaard. Tontoli was namelijk eertijds een waar rooversnest, en de vorst achtte het

(*) Laboean of Laboehan wil zeggen haven; dedeh: klein.

meer in zijn belang met deze industriëelen dan met ons te heulen, waarom hij hun veroorloofde (wellicht was het gedwongen fraaiigheid) zich hier en op de omliggende eilanden te versterken. In 1822 werd echter door den kapitein ter zee DE MAN een duchtige slachting onder hen aangericht, hunne sterkte vernield, en meer dan 30 rooversprauwen verbrand. De vorst boette zijne houding door tijdelijke vervallen verklaring, maar werd later weer in genade aangenomen. In 1858 werd Tontoli als bondgenootschappelijk land tot het gouvernement Celebes en onderhoorigheden getrokken, en wij hebben er nu een posthouder, voor wiens houten huis tusschen kampong Baroe en kampong Ngaloe men van de reë in het groen geboomte de driekleur ziet wapperen.

Gelijk langs de geheele kust zijn ook hier Boeginezen, het handelsvolk van Celebes, de overwegende bevolking geworden. Zij wonen te Tontoli in een afzonderlijke kampong, tot welker stichting zij in 1825, aanvankelijk met een honderdtal koppen, toestemming kregen van den radja en later van het Nederlandsche gouvernement. Aldus is meesttijds de oorsprong dier Boegineesche vestigingen; zij nemen daarvoor zekere verplichtingen op zich jegens den vorst, betalen belastingen, hier 10% van de opbrengst van hunnen grond (rotan, sago, enz.) en van hunnen arbeid (visch, tripang); visschers betalen ook wel een reaal (plm. f 2) als vaste bedrijfsbelasting. De vorst Abdoel Hamid en zijn gezin hebben niets vorstelijks. Radja zoowel als radenajoe zien er uit als gewone inlanders, vuil en slordig gekleed, hunne kinderen meest naakt en schurftig. Hunne maaltijden worden gebruikt op een matje op den grond en bestaan hoofdzakelijk uit sago, vischjes, sajoran, vruchten, een menu dus zooals dokter Heinrich Lahmann van Weisser Hirsch het hun ongeveer zou voorschrijven. Karbouwen of sapiësvleesch wordt door de inlanders van Tontoli niet gebruikt, wel door de Boegineezen. Dit is, meen ik, geen geloofs- maar een adatsquaestie, want zoowel de Boegineezen als de orang Toli Toli (Alfoeren) belijden den Mohammedaanschen godsdienst met de noodige heidensche overblijfselen. Nu en dan daalt de radja uit zijne berg-residentie af naar kampong Ngaloe, waar zijn huis niet beter is dan dat van andere welgestelde inlanders, om zijne

belastingen te halen. De kamponghoofden innen ze, met de noodige vexatiën, in hunne respectieve kampongs en dragen ze hem af, tout comme chez nous. Bij zulke gelegenheden bezoekt de radja ook nu en dan de school, voor welke hij en de posthouder de schoolcommissie uitmaken. Want — men komt op de grens der residentie Menado — er is hier een school, een gouvernements inlandsche school, opgericht in 1889, vlak bij het huis van den posthouder. Het schoollokaal, van hout met een vloer van bamboe netwerk, ziet er netjes uit; het heeft houten banken, borden, tafels en kasten met de noodige leermiddelen, Maleische en Boegineesche schoolboekjes, leiën, enz. Er wordt onderwezen lezen en schrijven in het Boegineesch en Maleisch. De onderwijzer Baso Daeng Sidjaja is een beleefd man, die een weinig Hollandsch verstaat zonder het te spreken. In zijn wit jasje met gouden knoopjes, witte broek, bruine schoenen en zwart mutsje met rood gewerkten rand, doet hij zich voor als een fatsoenlijk Makassar, wat hij ook is. Zijn vader toch was goudsmid te Makassar en deed zijn zoon daar op de kweekschool voor inlandsche onderwijzers, waarvoor de jonge man nu wordt beloond met f 45 's maands en de schoolgelden. De hulponderwijzer (want de school wordt druk bezocht) is een Boeginees.

Ook hier zijn slavernij en vooral pandelingschap nog in volle fleur. De pandelingen behooren den schuldeischer met vrouw en kinderen; zelfs de zoons of dochters dus mogen niet weggaan om elders hun fortuin te zoeken, zonder dat de vader er voor betaalt, d. i. een deel der z. g. schuld aflost. De middelen van bestaan der bevolking zijn grootendeels het kloppen van sago, handel en vischvangst, onder welke laatste vooral ook te begrijpen het vangen en bereiden van tripang. Dit walgelijk goed wordt gemaakt uit de zeekwallen (holothuriën) die op de koraalriffen der eilanden Celebes en de Molukken veel voorkomen en óf met de hand gevangen of met een soort harpoen gestoken worden, daarna gezuiverd van de ingewanden, gekookt, gedroogd en uitgevoerd naar China, want natuurlijk is dit juist een kostje voor Chinezen, die er een soort soep van maken. Niet alleen voor de kust van Celebes, maar voor vele der Moluksche eilanden en zelfs voor Nieuw-Guinea is tripang een be-

langrijk uitvoerartikel op China geworden.

De godsdienst te Tontoli is, naar gezegd, de Mohammedaansche, die ook hier geene windeieren legt aan den priester. De imam toch heeft het mooiste huis der plaats, van veelkleurig geveerd hout en met nette raampjes, waarbij de vlak daarnaast gelegen tempel van Allah vrij kaal afsteekt. Maar toean Allah heeft ook zóóveel, dat er best voor zijn gehoorzamen dienaar wat af kan.

Kwandang.

Ongeveer juist op den vorschriftsmäszigen tijd, te ruim 4 uur, schiet de *Reael* zijn kanon af, en zet koers noordwaarts, een aantal reven aan bakboordszij latende voor hetgeen zij zijn. De stroomenkaap, de noordelijkste punt der Tontolibaaï en de noordwestelijkste van Celebes, omgevaren zijnde, krijgen wij uit de noordelijke Soeloezee een allernaarste deining, die ons blijft deinen langs de geheele noordkust, tot Menado toe. Onze koers is nu nagenoeg recht oostwaarts, en brengt ons na een onstuimigen nacht 's morgens te 9 uur in de baai van **Kwandang**.

In deze baai komt weer helder aan het licht, hoe ook ten opzichte der zeevaart Indie's behoeften op de meest kwistige wijze zijn vervuld, zoodat beperking dier weelde een der hoogste plichten moet zijn van den huidigen Indischen staatsman. De kom namelijk, gevormd door het ongeveer 10 mijlen landwaarts inloopen der kust, met Kwandang tot middenpunt, ligt vol eilandjes en reven. Een aantal daarvan komt niet voor op onze zee-kaarten, en zelfs niet op de meer uitvoerige »plannen van ankerplaatsen op de noordkust van Celebes." De loods toonde, in mijne tegenwoordigheid, den kapitein verscheidene zulke onbekende klippen onder water aan, te onderscheiden door eene nauwlettende waarneming der kleur van het water, maar niet in kaart gebracht. De baai van Kwandang (een distrikt van de residentie Menado) is door onze marine niet alleen nog niet behoorlijk opgenomen, maar zelfs heeft men er, wat vroeger voor de veiligheid der scheepvaart dan nog was gedaan, weer verwaarloosd.

Op twee der bedoelde reven stonden n. l. vroeger bakens, doch die zijn omgevallen en niet weer opgebouwd; gezagvoerders moeten nu maar zien hoe zij zich zelve redden, en zonder loodsen zouden hier zeker herhaaldelijk ongevallen voorkomen. De stoomer *Coen* heeft in 1891 uit eigen middelen een boei op een der gevaarlijkste reven gelegd, met een klein anker, maar beide zijn spoedig gestolen. De regeering behoort op de lastigste dier reven door de marine boeien te leggen, voorzien van zware ankers, die niet kunnen worden weggehaald. Kwandang is een niet onaanzienlijke haven, tot het aandoen waarvan het Gouvernement de Pakketvaart-Mij verplicht, maar dan behoort ook te worden gezorgd dat dit zonder gevaar kan geschieden.

Voor het eerst sedert ons vertrek van Makassar treffen wij hier een Europeesch handelshuis aan. De heer Bauermann n. l. is op het eiland Pajoenga gevestigd voor den opkoop van damar, copra, rottan, enz. waarvoor hij een consignatie-contract heeft met de Handelsvereniging Amsterdam; manufacturen en andere gebruiks-artikelen voor den inlander voert hij in. Ook op korten afstand van Kwandang, 21 engelsche mijlen westwaarts aan de kust, te Soemelatan, waar wij 's nachts zijn voorbijgevaaren, heeft de ondernemingsgeest der Bauermanns relatiën aangeknoopt. De firma Bauermann en Parmentier namelijk te Gorontalo, sedert 1893 omgezet in de naamlooze vennootschap »*Handelsvereniging Gorontalo*», heeft daar eene concessie verkregen voor goudontginning, aan welk metaal deze streek, met name het landschap Bwool, op welks grens Soemelatan ligt, vrij rijk is. Twee Australische ingenieurs, handelaars en goudgravers, de heeren Jack en Macloglan, werken sedert bijna twee jaren aan die ontginning met een zoon van den heer Bauermann, mijningenieur. De ingenieurs Hulshof Pol en van Schelle, de bekende van het Florestin, hebben indertijd het terrein onderzocht, en er schijnt inderdaad goud te zitten, doch naar men beweert, evenals in geheel Bwool, goud van zeer middelmatig gehalte. Voor de energieke ondernemers wil ik hopen dat het zal meêvallen. Nog een andere goudontginning is daar in de buurt, westelijker, te Paleleh in Bwool zelf. Daar heeft naar ik meen een Duitscher, de heer Sievers, van

den radjah het eerst concessie gekregen, welke is overgedragen op de Ned. Indische Mijnbouw-Maatschappij, onder directie der firma Landberg en Zoon; de mijningenieur Palm werkt op deze onderneming aan de tunnels. Toen wij voor Kwandang lagen, n. l. 14 Maart, liep daar juist het gerucht dat de duitsche administrateur, twist gekregen hebbende met den ingenieur Palm, met een deel van het werkvolk tegen dien ingenieur en een anderen troep werklui een geregeld gevecht had geleverd; anderen beweerden dat de heer Palm in zijn huis onvoorbereid was overvallen. De heer Palm heeft terstond eene klacht ingediend bij den resident van Menado, die, naar ik meen, in 't laatst van Maart de zaak reeds is gaan onderzoeken. Ook deze maatschappij heeft dus, als zoovele andere Indische, in den beginne met vele moeilijkheden te kampen, want een harer beste beëmbten, de heer Jobling, kwam eenige maanden geleden om het leven door het instorten van een mijnschacht, en dat verlies schijnt nog steeds te worden gevoeld.

Op korten afstand der vestiging van Bauermann te Kwandang, maar op het vasteland, is een laadhoofd, waarbij een Chineesche handelaar zijne woning en pakhuis heeft. Op ongeveer een kwartier van daar landwaarts in, aan de kali Kwandang, ligt de desa Kwandang, met een distrikthoofd welks titel daar »marsaoli» is; hij woont boven de desa, op heuvelachtig terrein; de onderafdeeling waaronder hij ressorteert is Limboto, en de afdeeling Gorontalo, op de zuidkust van de lange en smalle landtong, die men moet omvaren om van de noordelijke Sceloe-zee in de zuidelijke golf van Tomini te komen. Ware Menado, in plaats van eene Indische residentie eene Europeesche provincie, met nationaal en internationaal handelsverkeer, Kwandang en Gorontalo zouden, evenals in Denemarken de Noord- met de Oostzee en in Griekenland de golf van Korinthe met die van Egina, reeds lang rechtstreeks zijn verbonden, waarschijnlijk echter, van wege het gebergte, dan niet door een kanaal maar door een spoorweg. Thans behelpt men zich echt Indisch met een mannetje te paard, dat bij het distrikthoofd van Kwandang de per stoomer aangebrachte postpaketten voor Gorontalo ahaalt, en ze bij mooi weer in een uur of zeven aan hunne be-

stemming brengt, dus altijd nog heel wat vlugger dan wanneer zij vier dagen later met de boot kwamen.

Aan de desa Kwandang kan men zien, dat wij van de landschappen met zelfbestuur zijn verzeild in gouvernementens gebied. Hier geen hutjes meer, onregelmatig door elkaar in het slijk gegooid, maar een nette kampong met paggers, erven en tusschenloopende wegen. De marsaoli is een welopgevoed Mohammedaan en zijn zoon een kweekeling van de school voor zonen van inlandsche hoofden te Tondano. Hoe verder men in ons rechtstreeksch gebied komt, hoe meer het blijkt dat ons bestuur, ik wil niet zeggen aan den rijkdom (want in de zelfbestuurde landen zit soms bij de smerigste individuen veel geld, verkregen uit verboden praktijken en veelal onder den grond verborgen) maar wel aan de netheid, de beschaving, de orde en betere *verdeeling* der welvaart bevorderlijk is.

Amoerang.

Schoon wij te Kwandang niet veel lading hebben intenemen, n. l. wat rotan en damar (naar men weet een boomhars, als handelsartikel vooral van waarde wegens het daaruit bereide vernis), en slechts wat rijst en manufacturen te lossen voor den Chinees van het laadhoofd, blijft de *Reael* er liggen van 's morgens 9 tot 's middags half vijf, omdat wij, vroeger vertrekkende, in den nacht te Amoerang zouden komen en tóch veiligheidshalve tot den volgenden morgen moeten wachten om de baai intelopen.

In den namiddag gaan wij dus onder stoom en bereiken, O. t. N. sturende, door een alweer met vele reven en eilandjes bezet vaarwater den volgenden morgen vroeg Amoerang.

Amoerang is, naar men weet, eene der afdelingen van de veelbesproken Minahassa. Hier treft eerst recht het onderscheid tusschen gouvernementens- en vorstengebied. Aan het strand staat niet een bende havelooze inlanders, maar een vroolijk troepje blanke en min of meer ge-

kleurde kinderen de stoombarkas, waarin ik met een paar passagiers aan wal ga, op te wachten. Het maakt den indruk alsof zij hunnen hulponderwijzer, die per *Reael* van Soerabaia terugkeert, willen verwelkomen, maar het blijkt dat *steeds* bij aankomst van een mailstoomer wat liberaal wordt omgesprongen met de lesuren aan de dicht bij 't strand gelegene gouvernementsschool.

Wij zijn hier in 't hartje van het beloofde land voor inlandsch onderwijs. Op de genoemde gouvernementsschool — waar ik even een kijkje neem en waarvan niets anders valt te zeggen dan dat zij eene gewone school is, met een hoofd- en hulponderwijzer, twee luchtige houten lokalen en de gewone leermiddelen — is een ruim gebruik gemaakt van de wettelijke bevoegdheid om goeude inlanders toetelaten. De reorganisatie echter in het inlandsch onderwijs van staatsblad 1893 no. 125, die de eigenlijke scholen voor inlandsch onderwijs verdeelt in 2 klassen, waarvan de eerste, met uitgebreider leerplan, voor meer aanzienlijken en goeuden, de tweede, met zeer beperkt program, voor de overige inlanders, zal waarschijnlijk ten gevolge hebben dat het inlandsche element van de scholen voor Europeesche kinderen grootendeels wordt overgebracht naar afzonderlijke inlandsche scholen der 1ste klasse. Ik geloof dat het nieuwe stelsel goed en doelmatig is, maar in de Minahassa zal het zeker onder hen, die nu hunne kinderen naar de gemengde gouvernementsscholen zenden, nogal ontevredenheid veroorzaken. In ieder geval, voor inlandsch onderwijs is reeds nu gelegenheid te over. Door de geheele afdeeling Amoerang, tot op de kleinste plaatsen, heeft men scholen der zending, zoogenaamde genootschapsscholen, ten getale van ruim 40. Behalve deze zijn er 17 gouvernementens inlandsche scholen, en ter hoofdplaats Amoerang nog eene genootschapsschool met gouvernementens-subsidie. Op enkele plaatsen in het gebergte, waar europeesche landbouw-ondernemingen zijn gevestigd, bijv. te Bojong, bestaan nog particuliere gemengde scholen. Of deze profusie van onderwijs, in Menado en Ambon tot het uiterste opgevoerd, de menschen flinker en werkzamer maakt, zou ik durven betwijfelen. Er komt een licht tintje van beschaving op, een handjes-geven en afnemen voor Jan en alleman van het

onuitstaanbare kastoren hoedje, maar de maatschappij profiteert daarvan, meen ik, minder dan van eene nijvere bevolking, die de handen uit den mouw steekt, het land bebouwt, ambachten beoefent, kortom eenige energie toont. Dit nu heeft het onderwijs in de Minahassa en Amboina hoegenaamd niet kunnen uitwerken. Integendeel, de bevolking onderscheidt er zich door lamlendigheid, neemt niets ter hand om haren levensstandaard wat te verbeteren, mist nagenoeg alle veerkracht. Hoorde men het niet ook van nagenoeg ieder, dien men in de Minahassa spreekt, men zou het reeds opmaken uit die troepjes verhollandiseerde oud-Alfoeren, met hunne vuile kabaaien, flabberende slaapbroeken en verfonfaaide kastoren hoedjes, die men op iedere plaats in de Minahassa ziet lanterfantten. De bedrijvige Javaan ter hoofdplaats, of zelfs de luiërende maar ten minste zijn type en nationale kleederdracht handhavende, steekt hij deze leegloopers gunstig af. Het zou echter onbillijk zijn, die slaperigheid geheel, of zelfs voornamelijk, toetschrijven aan over het paard tillen of verwennen door opgeschroefd onderwijs. Twee factoren dragen er nog meer toe bij: de machinale verchristelijking en de sago. De kerstening heeft haar goeds en haar kwaads, zij maakt het volk min of meer wat men „fatsoenlijk” — schoon een zeer slaperig soort van fatsoen — noemt, en meer solidaire met ons christelijk bestuur; aan orde en rust zal zij dus wel bevorderlijk zijn. Maar aan den anderen kant draagt zij ook alweer bij om den halfbakken christen eene te hooge verbeelding te geven van zichzelf, zich boven handenarbeid verheven te doen achten. Nog meer bevorderlijk aan de indolentie van den Minahasser en den Molukker is het goedkoope voedingsmiddel, in de Molukken voornamelijk sago, in de Minahassa miloe (maïs, djagong). Het stelt de bevolking in staat, bij een minimum van arbeid het veege leven te behouden. Wordt dan tevens de lust tot werken verzwakt doordat de inlandsche jongen tot zijn 15de, 16de jaar op school gaat en aan spierarbeid ontwent of die slechts gebrekkig leert, terwijl bij velen dezer bekrompene menschen het christen-zijn eene valsche opvatting meebrengt van hoogheid boven gewone inlanders, dan begrijpt men hoe allengs vadsigheid eene der nationale ondeugden is geworden.

Dat onder zulke omstandigheden landbouw en nijverheid in de Minahassa niet op een hoogen trap van ontwikkeling staan, zal men begrijpen. Het hoofdvoedsel, miloe, wordt geteeld op droge velden (ladangs), veelal tusschen de padi in, en vereischt weinig arbeid. Voor de padi zijn in de laatste jaren, door aanmoediging van het bestuur, nog al sawah's aangelegd, waartoe echter door den aard van het terrein of gebrek aan bevoeiing niet overal gelegenheid bestaat; voor het overige wordt ook de padi geteeld op ladangs. Slechts in enkele streken komt ook het derde hoofdvoedsel op het tapijt, dat anders meer in de Molukken 't huis behoort, de sago. De meest bevolkte afdeelingen, o. a. Tondano, brengen n. l. voor haar zielental niet genoeg padi voort; is dan de rijst op, dan moet men zich voeden met miloe, maar deze stijgt door die toegenomen vraag zoozeer in prijs (f 8 à f 9 de 1000 stuks) dat velen er niet bij kunnen, die dan sago gaan kloppen. Terwijl in de eigenlijke Molukken (Ternate, Ambon enz.) de sagoboom hoofdzakelijk wordt gebruikt om er dat merg uittehalen (de wijze waarop bespreek ik later) verdient het wel opmerking dat de Minahasser er het meeste nut van trekt door de stevige bladstelen aantewenden bij den huizenbouw en de bladeren zelve voor dakbedekking. Slechts als de honger nijpt, bij gebrek dus aan rijst of miloe, ontnemt hij den boom zijn merg tot voeding. Bijkomende voedingsmiddelen, in de Minahassa geteeld, zijn: ketela, uiën, katjang, oebi, boonen, erwten en aardappelen. Van andere gewassen is tabak het voornaamste, maar op eigen initiatief der bevolking wordt zij weinig geteeld, meer door Europeesche ondernemers. Bij Amoerang o. a. ligt eene tabaksonderneming »Karoa”, van de *Menado Tabak Maatschappij*, gedreven op eigen erfpachtsgrond. Of dit op den duur zal lukken — de onderneming bestaat slechts sedert drie jaren — is nog niet te voorspellen, bij de weinige geneigdheid der Minahassers om zich te verhuren voor geregeld werk, zoodat de Europeesche industrie haar werkvolk grotendeels betreft van de Talauer- en Sangireilanden of van Gorontalo. In de afdeeling Kema wordt dan ook op andere wijze tabak gebouwd, n. l. evenals in Java's oosthoek door zaad te verstrekken aan de gezeten bevolking en de tabak van haar optekopen. Op die wijze bestaan

daar twee tabaksondernemingen, eene van de *Menado Tabak Mü* en eene van de firma *Dirks & Co.*

Om tot de inlandsche cultures terug te keeren, verder dan het genoemde, benevens wat lombok (spaansche peper) en suikerriet voor eigen gebruik, gaan zij niet. Suiker wordt, meen ik, uit het riet niet gemaakt, maar dit slechts gebruikt als lekkernij. Het riet moet echter goed zijn en zonder sereh, zoodat de resident monsters moet hebben gezonden naar Java, om de Minahassa in aanmerking te brengen voor bibit-aanplant door onze suikerboeren. Van vruchtboomen komen in de eerste plaats in aanmerking de klappers, in de laatste jaren meer en meer geplant voor het maken van copra (gedroogde klapperbast), dat een der hoofdartikelen van uitvoer der Minahassa is. Voorts pisang, mangga, manggistan, djerook, papaja, ramboetan, doerian- en andere boomen. De notenmuskaatboom (palla) wordt ook hier en daar geteeld, en de noten en foelie aan Europeesche kooplui te Menado verkocht. Een palmsoort, de arèn of gemoetoe-boom, wordt o. a. gebruikt om er de jenever der Molukken, de saguweer, en het gemoetoutouw uit te maken. De saguweer wordt gegapt uit de bloemkolven van den boom, en na gisting vermengd met een zekere boomschors, waardoor de drank, eerst zoet, een bitteren smaak krijgt; ook kan men een slecht soort suiker er uit koken. Het gemoetoutouw is leelijk maar sterk, en wordt gedraaid van de zwarte, harige stof, die groeit tusschen den stam en de bladstelen van den boom. Te Amoerang is daarvoor zelfs een touw-draaijerij met een wiel, maar elders doet men het met de hand. Uit de vezels van een wilde pisangsoort maakt men een zeker soort hennep, koffo genaamd; van verschillende soorten van biesen worden matjes, mandjes, hoeden, sigarenkokers en dergelijke snuisterijen gemaakt; te Menado kocht ik een paar zeer nette dier sigarenkokers van inlandsch fabrikaat, die niet duur zijn. Andere handwerken of ambachten worden in de Minahassa bijna niet uitgeoefend. Ruw smids- of timmerwerk voor het maken van karren, het bakken hier en daar van slecht aardewerk, en het maken van vissche spauwtjes met of zonder vlerken — hiermeê is alles gezegd. Aan zeevisscherij doet de Minahasser ook weinig, hij waagt zich niet graag

ver van 't strand, wel aan die in zoet water, n. l. op de meren in het gewest. Schoon deze opsomming over den grooten hoop nog al wat lijkt, doet echter werkelijk, in doorslag, de Minahasser niet veel. En enkele klassen doen nog weer minder dan andere. Het meest tot luieren bevoegd — is het niet eigenaardig, dat overal niets uitvoeren geldt als het eerste attribuut van voornaamheid? — achten zich de zoogenaamde burgers. Deze zijn geene oorspronkelijke bewoners des lands, maar vreemdelingen, meest Ternatanen en Ambonezen, die ons in vroegere oorlogen te Menado hebben bijgestaan en daarom zekere voorrechten verkregen, o. a. nóch tot heeren-nóch tot kultuur-diensten verplicht zijn en geene belastingen betalen behalve schutterij contributie. Het christenschap is geen vereischte voor het burgerschap; men vindt er zoowel Mohammedanen als christenen onder. Zij zijn gevestigd op zes plaatsen der residentie Menado, n. l. te Menado, Kema, Belang, Amoerang, Tanawangko in de Minahassa, en in de afdeeling Gorontalo. Het woord Minahassa zelf beteekent zooveel als bondgenootschap, moet eigenlijk worden gelezen Ni-Mahassa, één gemaakt, m. a. w. bondgenootschap van Menado. De Alfoeren toch van deze streek zijn indertijd op hun eigen verzoek, met hulp van Ternate, waaronder zij toen behoorden, door ons bevrijd van het juk der Spanjaarden en van een zekeren inlandschen dwingeland, kouing van Boelan. Sedert heeten zij meer onze bondgenooten dan onze onderdanen, en hebben uit deze historische overlevering tegenover ons behouden dat zekere »ik en weet niet wat,” ik zou haast zeggen een air van »ik ben net zoo goed als jij,” door het Christendom nader ontwikkeld maar door hunne inlandsche afkomst weer wat getemperd. Sedert 1879 worden van de »burgers” door de hoofden van plaatselijk bestuur registers aangehouden, daar natuurlijk ieder happig is om er toe te behooren; het Gouvernement begon daarom in genoemd jaar een stelselmatig onderzoek naar die rechten. De in deze registers ingeschrevenen en hunne afstammelingen blijven »burgers”, mits zij zich niet van de zes genoemde plaatsen verwijderen. Hun voornaamste karaktertrek is, zoo weinig mogelijk te willen werken.

Naar den godsdienst worden de ingezetenen verdeeld in Christenen, Mohammedanen en heidenen. De eersten

zijn, als gevolg van de voorspoedige werkzaamheid der zending, verre in de meerder-, de Mohammedanen ver in de minderheid. Daartusschen staan de heidenen, voornamelijk in de binnenlanden, en hier en daar nog zeer fanatiek. Dicht bij de afdeulings- hoofdplaats Amoerang, in de kampong Raānan van het distrikt Tompasso, treft men nog echte geestdrijvers van heidenen aan (Walirans), die aan tooverkollen en al die ouderwetsche geloofsweelde doen. Wat betreft de christenen, zou men uit eene uitdrukking van den vorigen controleur van Amoerang, den heer Hartogh Heijs: »het gedeelte der bevolking, dat zegt christen te zijn" opmaken dat Jezus' schoone moraal er niet erg dik opzit.

Behalve de genoemde inlandsche cultures wordt in den omtrek van Amoerang ook eenige cultuur gedreven voor *Europeesche* markt. De Nederlandsch-Indische handelsbank heeft er een koffieland (erfpacht) te Bojong in het district Romoön, met den heer Roest v. Limburg tot administrateur. Dan is er nog een kleinere koffieonderneming van de erven S. Ulfers, Tawaān en Teēp, in de districten Tompasso en Teēp, welk land, naar ik meen, nog moet beginnen te produceeren. De koffieproductie in de Minahassa, zoowel gouvernementen als particuliere, gaat er niet op vooruit; na het prachtige jaar 1889 is de opbrengst overal zeer middelmatig geworden. Ook de oogst van 1894 zal, door de abnormale nattigheid van het jaar 1893, weer gedeeltelijk mislukt zijn. Een tabaksland Karowa, district Tompasso, wordt in het Amoerangsche geëxploiteerd door de Menado-Tabakmaatschappij te Amsterdam, met den heer Ringking tot administrateur. De resultaten daarvan, de qualiteit der tabak enz., zijn mij niet bekend.

Ik ben intusschen van de afdeulings- hoofdplaats, ter reede waarvan de *Reael* steeds ligt te wachten, ver afgedwaald. Amoerang is een nette en zindelijke kotta, met goed onderhouden huizen en huisjes van hout of bamboe, omgeven door erven met vruchtboomen of bloemen en goede, breede wegen, die het dorp in rechthoekige regelmaat doorsnijden. Behalve de flinke school is er ook een nette kerk van hout met atappen dak en een goede controleurswoning, een hulp-post en telegraafkantoor, en een zoogenaamd hotel, van eene particuliere

woning alleen in zoover verschillende dat men er voor geld kan logeeren. Als predikant staat te Amoerang reeds sedert 31 jaren dezelfde hulpprediker, de heer de Liefde, een zeer rechtzinnig en braaf man. Conversatie voor de enkele Europeanen is er natuurlijk weinig; nu en dan, vooral bij aankomst van mailstoomers, zakken een paar heeren van de ondernemingen af, en dan wordt er gehomberd of laat opgezeten onder brandy-soda. Meer weet ik van Amoerang niet. De lezer heeft, hoop ik, door het meegedeelde eenigen indruk er van gekregen, en zal zeker blij zijn dat hij er niet zit.

Menado.

Amoerang ligt slechts zes mijlen ten zuidwesten van Menado. Tegen den middag vertrekkende, laten wij dus reeds 's avonds te half vijf de hooge piek van Menado toewa noordelijk liggen en stoomen de baai van Menado in. Evenals nagenoeg alle havens op Celebes en de Molukken levert zij een prachtig schouwspel. Achter ons (noordelijk) dicht begroeide eilanden; in 't front, over Menado heen, naar het zuiden de ruim 6000 voet hooge vuurberg Klabat en de doewa Soedara; iets lager in de wolken, meer rechts (zuid westelyk) de Lokon, bijna 5000 voet, en op den voorgrond de in de avondzon blinkende huizen van Menado tusschen het groene loof. De *Reael* moet hier ver uit het strand ankeren, op eene diepte van naar ik meen 40 vademen, terwijl aan het strand en bij eb ook voor het lang uitgebouwde hoofd zelfs te weinig water staat voor de stoombarkas. In dat opzicht is Menado slechter bedeed dan de meeste reeden in de Molukken; te Makassar, Ambon en Banda meeren de booten voor de steigers vast. Behalve de *Reael* ligt op de reë nog de *Fel*, die dezen avond het door ons afgelegde trajekt gaat terug maken en dus onzen welgedanen loods overneemt; voorts de gouvernementen-stoomer en een vreemd zeilschip, dat bij onze aankomst juist zijne witte wieken ontplooit, als een reusachtige vogel, en statig langzaam de wijde

waterwereld indrijft.

Anderhalven dag heb ik in Menado geflaneerd en nogal lui gesproken. In die weinige uren heb ik natuurlijk geen grondige kennis opgedaan van land en volk, zaken en personen. Slechts mijne vluchtige indrukken — de lezer is trouwens door den titel gewaarschuwd — geef ik weer.

Zoodra men aan land stapt, ziet men bij heele troepen de lanterfanter met vendutie-keedjes en vuile nachtbroeken, wien ik reeds een woord wijdde onder »Amoe-rang." Zij staan hier te baliekluiven aan het havenhoofd of slenteren door de stad, voor iederen Europeaan het verfrommelde toppie aanrakende of afnemende, als bestond hierin hun dagwerk. Gelukkig zijn niet allen zoo, en ziet men er ook bezig met koeliewerk, het lossen van de *Reael* of andere karreweitjes. In de pakhuizen der Paketvaart Mij, evenals het agentschap vlak bij het havenhoofd, zijn heeren met witte jassen, mandoers en koelies druk in de weer. Hier is blijkbaar het bedrijvige deel der stad. Iets verderop Chineesche en Arabische toko's, waar men, waarschijnlijk door aanvoer uit Singapore — Menado is, evenals Makassar, Ambon, Ternate Banda en Kajeli (Boeroe) een vrijhaven — verschillende Europeesche handelsartikelen goedkoopert krijgt dan op Java. Daartegenover, aan de andere zijde der straat, is de zeer drukke passar. Zondert men dit levendigste deel der stad uit, dan krijgt men van Menado den hoofddruk dat nooit iemand haast heeft. Dit geldt trouwens voor de gezamenlijke Molukken. »Kom ik er vandaag niet, dan kom ik er morgen" staat op ieders gezicht te lezen, van af de dienstmeisjes die met Europeesche kinderen slenteren en, in plaats van daarop te passen, handjes geven aan alle tegenliggende broeders in Christus, tot de meesteressen, die van achter de theetafel in de voorgalerij de voorbijgangers begluren. Een eigenaardige verschijningsvorm van dit gebrek aan haast — gelukkig land, die Molukken! — is, dat men zoo goed als geen paarden en rytuigen ziet. Twee onderwijzeressen op een paar biekes, die ook niet erg hard gingen, en een paar Chinezen in een karretje, ziedaar wat ik te Menado zag rijden. Een Kling uit een toko bezorgt mij zulk een karretje, door het eigenaardige middel om bij een nabu-

rig graspleintje een Chinees te wenken, die weer een schreeuw geeft aan een Alfoer met nachtbroek, kabaai en kastoren toppie, waarop beiden gezamenlijk een op het grasperk grazend knolletje voor een daarnaast staand vervallen deelemannetje spannen. Ziedaar de rytuigverhuurderij te Menado. Behalve dat het achterdeurtje telkens open valt, is het karretje, wanneer de koetsier en ik maar zorgen tegelijk instappen, niet kwaad; ook het knolletje wil wel, maar alleen geene hoeken omslaan, wat bij het in alle richtingen doorkruisen der stad nogal last geeft. Zoowel den namiddag van aankomst als gedurende een deel van den volgenden dag heb ik in dit spulletje Menado rondgekard.

Ik begin met, nog nauwlijks binnen, de stad weer uitterijden. Een breede maar vrij droge rivier trekt mijne aandacht, en ik ga maar eens eerst zien, wat aan de overzij ligt. Het is de Tondano-rivier, uitwatering van het meer Tondano in de afdeeling van dien naam en hier ten N. O. van Menado in zee vallende. Over een brug, waaraan de tand des tijds ijverig knaagde, wat zij met vele harer Javasche zusteren gemeen heeft — die verwisting toch in Indië! — sukkelde mijn biekie naar kampong Slam, een zeer net dorpje, waar de Mohammedaansche burgers wonen met een luitenant Slam aan hun hoofd. Zij leveren een contingent aan de schutterij, maar betalen overigens geene belastingen en hebben flinke erven om hunne woningen. De luitenant woont in een houten huisje op palen, klein maar netjes, keurig geverfd en met hoog voorgalerijtje, waarin tafels en stoelen op zijn Europeesch. De Mohammedaansche burgers, zegt hij mij, vangen meest visch, doen weinig aan landbouw maar laten die over aan de orang negrie, zooals hij de Menadonezen uit de stad noemt.

De terugweg van kampong Slam, een kwartiertje buiten de stad, voert door kampong Singkil, de hoofdplaats van het distrikt Bantik. Het mooie houten huis van den hoekom besar (distriktshef) trekt mijne aandacht, en ik leg er even aan. De hoekom, schoon druk bezig met ambtsbezigheden en paperassen, staat rijz zeer beleefd te woord en maakt den indruk van een beschaafd, ontwikkeld man. Hij woont hier in kampong Singkil, die een afzonderlijk kerkje van hout met atap,

een hulpprediker en eigen school heeft, zeer prettig in een mooi houten huis, nejes gemeubeld met tafels, schilderijen, lampen, kleedjes, en de gewone snuisterijen die een zekere mate van welstand ook bij Europeanen vergezellen; de wettelijke phrase der gelijkstelling van christen-inlanders met Europeanen tracht men in de Molukken door gewoonten en levenswijze zooveel mogelijk tot waarheid te maken; onze kleding, onze huisversieringen, onze beleefdheidsvormen zijn allengs de hunne geworden, althans zij bootsen ze na; slechts onze taal zijn weinige inlanders machtig. Een eigenaardig en in zekeren zin ook aardig verschijnsel, al gloeit men niet van geestdriift voor koningen en vorsten, vond ik in tal van huizen en huisjes, tot zelfs in de consistorie-kamer der kerk toe, n. l. portretten van onze beide koninginnen. Ook bij den hoekom besar van Bantik lachen de goede moeder en het aardige dochtertje mij uit nette lijsten aan den wand toe. Dit gevoel van eenheid met Nederland en zija vorstenhuis is een historisch ontwikkeld kenmerk van het bondgenootschap van Menado. Evenwel, men moet achter die portretten der beide vorstinnen ook weer niet te veel zoeken, want te Makassar en zelfs op Java treft men ze evenzeer in verscheidene inlandsche woningen aan, waarvan de verklaring wel minder zal zijn bewuste aanhankelijkheid, dan het feit dat ongelooflijk veel van die photographiën worden in den handel gebracht en, evenals die van Victoria, Bismarck, Wilhelm I en II, met de respectieve ega's, zonen en dochters, uit venduties van Europeesche burgerluidjes veelal verdwalen naar de woningen van welgestelde inlanders. Hoe het zij, de hoekom besar is hier met zijne f 150 traktement netjes en gezellig ingericht, en een fatsoenlijke zoon, benevens een paar nieuwsgierige neuzen en oogen die van binnen naar ons gluren (ik word ontvangen in de hooge, luchtige voorgalerij) geven mij den indruk, ook een gelukkig huisvader vóór mij te zien.

Terugkeerende naar de stad laat ik aan mijne rechterhand een onderdeel van kampong Singkil liggen, eene armoedig uitzierende troep hutjes aan het strand, waar uitsluitend Gorontalolezen wonen en zich voornamelijk geneeren met visscherij. De kreuple brug weer

overrijdende, heb ik links (noordoostzijde der stad) de uitgebreide kampong Tjina, waarvan niets anders valt te zeggen dan dat er, in op palen gebouwde huisjes, Chinezen wonen. Daarachter ligt de minder beduidende kampong Arab. Met veel overredingskracht op en aan den teugel leiden van het knolletje brengt de koetsier mij eenige hoeken om, tot de kerk. Het groote houten gebouw met zija kolossalen atappen hoed ontleent zija gewijd karakter uitwendig slechts aan hooge boogramen en groote vleugeldeuren. Van binnen daarentegen gevoelt de christen zich terstond tehuis als in eene dier ruime Hollandsche dorpskerken, die, al heeft men ze slechts als kind noodgedwongen verruuld tegen de vrije natuur, eene onuitwischbare herinnering achterlaten van gezelligheid, eenvoudig dorpsleven, rustige stilte buiten de woelige wereld. Geene deftige stadskerk, met hare doolhoven van banken en mooie kansel, laat dien indruk van vreedzaam leven achter. De Moluksche steden evenaren hierin de Hollandsche dorpen. Te Menado, te Ambon, te Banda bracht het bezoek der kerken mij telkens het geboortedorp voor den geest, met zija kleppenden torenklok (den klank zou ik nog onder duizenden herkennen), zija kerkgangers in Zondagsche plunje, zija »gaanderij» vol boeren op klompen, zija onder de neuzen geduwde lodderijn (*) doosjes. Ik zie weer onze knikkebollende keukenmeid, en hoor schel boven allen uit onzen Jan den schipper zingen, waarna de vette stem van den dominé rollend door de kerk dreunt. Ja het is echt, die oplopende banken aan weerszijden langs den muur, stoelen in 't midden, afzonderlijke plaatsen eenerzijds voor den gouverneur (in Holland de notabelen) aan de andere zijde voor het kerkbestuur, die galerij tegenover den preekstoel (op wier houten trap de klompen der boeren klotsten dat het uitgaan der kerk geleeke op het rommelen van den donder), die koperen lampen, die bijbels op schuine banken, die zwart fluweelen zakjes aan lange stokken, waarin ik soms een knoop gooide in plaats van een dubbeltje, het is alles mijn geboortedorp als uitgeteekend. Slechts behielp mijn kerkje te G., ter vervanging van het steeds gewenschte maar nooit bereikte

(*) Eau de la reine.

orgel, zich met de neusstem van den braven schoolmeester, en hier zie ik een seraphientje, waarschijnlijk bespeeld door de dochter of vrouw van den dominé.

De hollandsche dorpsillusie wordt voortgezet doordat ik vlak bij de kerk de kroeg vind, hier societeit genaamd, een nogal primitief houten huis, gedekt met de universele atap, overigens voorzien van twee biljarten (qualiteit mij onbekend) een kegelbaan, middelmatige leeskamer, sombere voorgalerij, benevens een eigenaardig schabbelletje aan den hoek van het erf, met vier wipstoelen, waarop in den vooravond vier heeren zitten te wippen en te rooken. Tegenover kerk en soos ligt de minder gezellige boei, aan welks andere zijde de hoofdstraat of hoofdlaan der plaats, loopende van het fort langs het postkantoor, de gouvernements-kantoren en 's lands kas (zeer doelmatig in elkaars buurt) de roemah makan, de residents woning met de gouvernements-koffiepakhuisen er vlak tegenover aan zee, en vele flinke particuliere woningen van hout met atap.

Dit is het Europeesche stadsgedeelte, maar ook hier ontmoet men in groepjes of geïsoleerd den lediglopenden inlandschen christen, beleefd maar verbaasd nieuwsgierig, met pikzwart stoppelhoofd, verkleurd vendutie-hoedje, waaronder een dik geel gezicht, breede neus, zwarte oogen en witte tanden. Zelfs kleine naakte kereltjes zie ik met iets van rood-zwart gewezen kastoor op het hoofd, dat zij heel eigenwijs voor den vreemdeeling oplichten. Evenaarde de energie van den Minahasser zijne overbodige beleefdheid, voorwaar dit volk zou vermaard worden onder die van den Indischen archipel. Wat betreft de inlandsche zusteren, die zich langs den weg bewegen, valt het meest op hare bijna zonder uitzondering onooglijke figuur, de smalle borst en schouders, weggroeiende achter smakelooze witte kabaaïen, meest veel te wijd en met kreukels (om nog eenige illusie te laten?), alle klein van stuk, slechts enkele met een dragelijk rond snoetje.

De wegen ter hoofdplaats Menado zijn netjes onderhouden en lachend, meer wandelpaden dan straten. De residentswoning, een ruim huis van steen en hout, met voorgalerij uitzienende op de zee over den weg, te midden van een groot erf en mooien tuin, maakt in- en

uitwendig een aangename indruk door zijn keurig onderhoud. Sedert medio 1892 woont er, naar men weet, een nieuwe titularis, en zonder mij nu juist op het glibberig terrein der politiek te willen begeven kan hier worden opgemerkt dat de verandering van bestuurs-hoofd, niettegenstaande alle pennen en monden die zij in beweging zette, nog weinig verandering heeft gebracht in den oeconomischen toestand des lands. Van de voorstellen Gallois is natuurlijk nog zoo goed als niets verwezenlijkt. Trouwens sedert daarin werd aanbevolen het plan Stakman om de Minahassa te begiftigen met een spoorweg, mag men vermoeden dat de heer Gallois, van het oogenblik dat hij aan wal stapte, zijne oogen heeft toegeknepen in plaats van wijd open gezet. Een Minahasser, die nooit haast genoeg heeft om flink te loopen, zou in een spoorwagen veel hebben van een slak op een velocipède. De particuliere ondernemingen bepalen zich tot eenige koffielanden, die óf nog niet ontgonnen zijn óf slechts enkele bouws beslaan, in ieder geval weinig opbrengen. De gouvernementskoffiecultuur levert te weinig op om haar te handhaven. De inlandsche landbouw beperkt zich tot miloe, padi, sago, met een weinig tabak, peper, pallah (muskaatnoten), alles te weinig om onkosten van vervoer te kunnen dragen. Hoe dus hier plaats zou zijn voor het stoompaard, is mij niet duidelijk.

Eén maatregel van den heer Stakman, een zoogenaamd vooruitstrevende, is door den heer Jellesma juist weer ingetrokken, n. l. de afkoop van heeren diensten voor f 5. De maatregel was onbillijk omdat voor f 5 het werk niet in bepaalde arbeid kan worden verricht en dus de *niet*-afkoopers er voor opdraaiden. Trouwens, weinigen maakten er gebruik van, slechts eenige meer gegoeden, die ook wel eens »burgertje" wilden spelen. Alschijnt het trekschuitertig, ik blijf heeren diensten voor indolente volken voorloopig een goeden vorm van belasting noemen. De schaduwkant is misbruik of vexatie door de hoofden, en die moet men zooveel mogelijk coupeeren, maar als het billijk en matig gaat komt de man zelf liever uit om te werken dan dat hij afschuift. Geen dwang zóó groot op Java, geen gescharrel zóó lastig, geen misbruiken zóó ergerlijk als in de laatste

maanden van de opbrengst der landrente; dat is dan nu eene belasting in geld, en dien belastingvorm zou men liefst algemeen maken! Den Minahasser past de gedwongen arbeid als belasting zoo mogelijk nog beter dan den Javaan. Ook *hij* teelt, als de Javaan, weinig meer dan zijn lapje padi of miloe, maar aan ambachten doet hij nog veel minder, en bovendien wordt hij als landbouwer of werkmans stelselmatig bedorven door de talloze scholen, de onderwijsrage in de Minahassa. Of de menschen toch eens wilden begrijpen — in Europa wordt sinds jaren hetzelfde spelletje gespeeld — dat geleerdheid zonder corresponderende maatschappelijke gelegenheid om er gebruik van te maken en zich daardoor eene hoogere en betere positie te verzekeren, slechts ontevredenheid kweekt, *geen* meerdere welvaart of geluk! De Minahasser boeren- of werkmans-zoon, tot zijn 16de jaar school gaande en niets uitvoerende, verft zich met een akelig tintje van zoogenaamde verstandelijke ontwikkeling, doch leert het werken af, wordt ontevreden en onbekwaam om de handen uit den mouw te steken. En wij kunnen toch niet alle in de boeken snuffelen, preëken, praktiseeren, les geven of speculeeren? Op handenarbeid zal de wereld moeten blijven drijven; alle standen daaraan te willen onttrekken is de maatschappij op haar hoofd zetten. Ook om deze reden, n.l. om hem bij zijn leesboekje en schoonschrift ook wat aan handenarbeid te wennen, acht ik het behoud van verplichten arbeid voor den Minahasser niet verwerpelijk. Een eigenaardig teeken van de zelfoverwinning, die het dezen landsman kost om zich aan het werk te zetten, is het in zwang blijven van de wederkeerige hulp bij den arbeid, het z. g. »mapaloes.” Met een 30 à 40 man spreekt men af, bij beurten gezamenlijk ieders land te bewerken. Reeds om 3 uur's morgens begint dan in de kampong een helsch spektakel om de lui bij elkaar te trommelen, en in optocht, musique en tête, zet de troep zich in beweging naar het veld dat heden moet worden bewerkt, welks bezitter dien dag moet zorgen voor het eten en drinken. Men houdt op die wijze elkaar aan den arbeid, maar dat er veel tijd bij verloren gaat met gekschieren en lummelen behoeft niet gezegd. Wie echter ál te veel heeft geslabakt, wij zouden zeggen de »bootafhouders”,

beloopen de straf van op den terugtocht de gereedschappen te moeten dragen, en vroeger — misschien nóg wel — ontvingen zij op de plaats waar de ruggegraat haren naam verliest een kleine streling met een soort bladeren, veel gelijkende op de brandnetels die Perelaer in een zijner romans als strafmiddel beschrijft. Zoo weten de orang Serani (soortnaam, oorspronkelijk scheldnaam, van de christen inlanders) het nuttige met het aangename te vereenigen. Zonder zulke onderlinge opwarmerij komen zij moeilijk tot arbeid; fut zit er bij verreweg de meesten niet in; zij voeden zich even slecht als zij werken, en zijn daarmee tevreden. Ambachten worden door hen nagenoeg niet uitgeoefend, geen smeden, geen timmerlui vindt men er onder. De eenige smid te Menado is een Pool, die na desertie uit den militairen dienst in Europa ergens op een der eilandjes van den Molukschen archipel voor »radja” heeft gespeeld, en na een avontuurlijke loopbaan en kleine aanrakingen met de justitie nu te Menado zijn brood verdient met rijtuigen te verhuren zoowel als optelappen en ander klein smidswerk te doen. A la bonne heure, zoo'n man toont ten minste dat er wat in zit. Meubelmaken, timmeren geschiedt te Menado door Chinezen, en dan nog slechts als nevenbedrijf, zoo zij niets anders hebben te doen. Slechts één orang serani maakt, naar ik meen, leelijke, wrakke stoeltjes. Nog minder dan aan de z. g. grove ambachten doen de Minahassa-inlanders aan de fijnere. Voorwerpen van eenige kunstwaarde worden er niet vervaardigd. Reparatie van gouden of zilveren voorwerpen geschiedt door Makassaren of andere vreemdelingen. Niet minder ongeschikt dan als ambachtslui zijn de Minabassers als dienstboden. Zij loopen weg wanneer zij er lust toe hebben, en de baboes letten niet op de kinderen waarmee Mevrouw haar uit wandelen zendt, zoodat het alweer een geluk is bij een ongeluk dat er nagenoeg geen rijtuigen zijn.

Ook inlandsche handelaren vindt men te Menado weinig of niet, slechts enkele om voor Europeanen of Chinezen met een mars den boer op te gaan. Overigens is de handel in het bezit van Europeanen, Chinezen en Arabieren, en dan nog van weinig beteekenis. Noten, dammar, copra en dergelijke koopen zij door zendelingen in

het binnenland op en voeren ze uit, de muskaatnoten niet eens direct naar Europa maar meest naar Banda, van waar zij met den grooten hoop meegaan. Copra is het voornaamste artikel van uitvoer. De Moluksche Handelsvennootschap heeft voor de klappercultuur twee eilandjes ter Westkust van de Minahassa, Talisse en Kinabo-Koetan, in erfpacht gekregen, doch die aanplant is nog jong; overigens wordt de klapperbast meest opgekocht van de bevolking. De koffieuitvoer, zoowel van particulieren als van het gouvernement, is in de laatste jaren gering. Er zijn trouwens slechts zes particuliere koffielanden in de Minahassa, n. l., behalve de reed: onder Amoerang genoemde *Bojong* en *Towaän*, *Masarang*, geëxploiteerd door een maatschappij; *Tanauw*, adm. Witte Vermeulen, evenzeer van een naamlooze vennootschap; *Kelelondej* en *Sindoran*, beide van den heer H. Veen. Bladziekte en slechte weersgesteldheid hebben het product van al die landen in de laatste jaren gereduceerd tot een minimum.

Van mijne plaatsbeschrijving ben ik afgedwaald. Niet veel valt trouwens van de hoofdplaats nog te vertellen. Een photographisch atelier, twee huizen van de societeit af, toebehoorende aan den Chinees (natuurlijk weergeen inboorling) Njio Kik Leang, die u te woord staat in uitmuntend Hollandsch en kabinet-portretten levert voor f 20, visite-formaat voor f 12 het dozijn, verschaft den atrekkere eene uitmuntende broodwinning. Niet slechts laten de meeste Menadonezen, die het maar even kunnen betalen, zich photographeeren — op een kleine plaats is men nog happiger dan elders om zijn eigen tronie te zien — maar ook reist Njio Kik in de Minahassa, om natuurtafreelen zoowel als menschen te ver-eeuwigen; alleen wanneer een Europeesche concurrent het water afvischt — zooals nu de *Reael* den reeds genoemden Duitscher medebracht — gaat Njio Kik, om de prijzen niet te bederven, *niet* op reis, maar vergenoegt zich met de Menadonezen den tol der ijdelheid te doen betalen.

Een andere openbare vermakelijkheid staat Menado nog rijk te worden, n. l. een ethnographisch museum. Op initiatief n. l. van den resident hebben eenige heeren zich vereenigd om iets dergelijks daariestellen, waartoe door de talrijke reizen van ambtenaren op de omliggende

eilanden nogal gelegenheid bestaat. Ook de oprichting zelve gaf reeds plezier, daar over de samenstelling der commissie kraakeel ontstond, op kleine plaatsen een waar genot. Naast deze nuttige instelling verdient een nog nuttigere vermelding, n. l. de sinds kort opgerichte spaarbank, met den resident Jellesma als voorzitter, Ds. Verhoeff als vice-dito en tal van notabelen als bestuursleden.

Het belangrijkste huis bijna van Menado heb ik nog niet vermeld, n. l. het fort Amsterdam, gebouwd in 1703, dicht bij de zee. Het ziet er met zijne steenen muren en bastions goed onderhouden uit, maar is te klein, zoodat bijv. twee uitvalkanonnen, als een paar handkarretjes, staan opgeschoten onder de voorgalerij van het hospitaal. Behalve zijn eigen garnizoen, een 1sten en 2den luitenant, een Europeeschen en twee inlandsche sergeants, een Europeeschen en vier inlandsche korporaals, 15 Europeesche en 40 inlandsche fuseliers, in 't geheel 75 man, moet het bijna doorlopend nog subsistenten bergen, wat er vooral tegenwoordig spant, daar de werving is verscherpt wegens de uitbreiding der legerorganisatie op 1 Januari 1894 met 750 Ambonezen, waaronder ook de Menadonezen worden gerekend. Sergeanten, speciaal belast met de zaken der werving, gaan het binnenland in, behouden hunne gewone bezoldiging van f 30 's maands en krijgen bovendien f 20 per aangebrachten man, maar moeten zelf het transport betalen en loopen dus de risico der afkeuring. Te Amoerang zag ik zoo'n snorrebaard, met de noodige borstversieringen, als overwinnaar binnen marcheeren aan het hoofd van een tiental jongens en mannen in baatjes, slaapbroeken en ongekamde zwarte stekelkoppen, welk heele zoôtje per *Reael* werd meegenomen naar Menado om te worden gekeurd. Geeft men, zooals vroeger, den met de werving belaste sergeants geen koppengeld, maar laat hun slechts hun traktement benevens vergoeding van transportkosten, dan blijven de braven zoo lang mogelijk in de binnenlanden hokken, waar zij een gemakkelijk leventje leiden en den don Juan uitbangen. Een aardig staaltje van ijver voor de werving gaf te Menado de tegenwoordige joviale 1ste luitenant-militaire commandant. Eenigen tijd geleden n. l. was den

resident aangeschreven, in de Minahassa 30 pradjoerits te werven voor den resident van Bantam, De heer Jellesma, zijne Pappenheimers kennende, beloofde eenvoudig den liefhebbers vrijstelling van heeredienst, na drie jaren dienst als pradjoerit, en van alle kanten kwamen de Serani's, liever lui dan moê, ja — het is geen mop — sommigen zelfs met hoogen hoed en lange jas, zich aanmelden. Onze luitenant kreeg daarvan de lucht, en stelde oogenblikkelijk den militairen commandant te Makassar voor, ten behoeve der werving voor het leger den zelfden excitans te gebruiken, n. l. bij teekening voor zes jaren vrijstelling van heeredienst. Zijn voorstel werd ter fine van advies gesteld in handen van den resident, en nu adviseerde hetzelfde hoofd van bestuur, dat het recept met zulk goed succès had gebruikt voor de Bantamsche pradjoerits, tegen het plan, na voor den vorm eerst zijne controleurs te hebben geraadpleegd. Niettemin heeft de luitenant, die zich de kaas niet van zijn brood laat eten, krachtens opdracht van den overste te Makassar zijn voorstel met klem van redenen ingediend bij de regeering, en zal daarbij de inconsequentie van den resident wel hebben toegelicht.

Zeer ver van het fort, boven op een heuvel waar niemand komt, ligt de cantine, zoodat het onlangs uitgevaardigde voorschrift dat slechts gedurende een paar morgenuren jenever mag worden getapt voor de Menadosche cantine volkomen overbodig mag worden geacht. Geen soldaat, korporaal of sergeant, die de lange wandeling naar de afgelegene plaats er voor over heeft, al is dan ook het gezicht van den heuvel op de stad en de reê prachtig. Om althans eenig bezoek naar het officieele drankhuis te trekken, laat de militaire commandant er nu en dan een feestje geven, waar de militairen hunne dames mogen meebrengen en dan een »dansie” doen.

Te Menado zelf is men spoedig uitgewandeld of gereden, maar in den omtrek der stad kan men prachtige toeren maken. De groote weg loopt, dwars door de punt van Celebes, bijna recht oostelijk naar Kema, maar de mooiste gezichten vindt men op een bergtocht zuidwaarts van Menado, naar het meer van Tondano, waaruit de bij Menado in zee vallende Tondano rivier ont-

springt. De rit gaat over den berg Massaran, in naam en vorm een hanekam; halverweg, bij kampong Roedoekan, heeft men een prachtig panorama op de reê van Kema ten Oosten, en ongeveer op paal 9 een niet minder schoon gezicht op die van Menado ten Westen. Het meer van Tondano zelf is 12 palen lang en 5 breed, en de rivier die er uit ontspringt, en aan weerszijden waarvan de nette afdeelingshoofdplaats Tondano ligt, vormt ongeveer 1½ uur lager een prachtige waterval van 70 voet hoog. De rit te paard van Menado naar Tondano is ongeveer 4 uur. Niet minder belangwekkend en nog meer geëmotioneerd is een rit naar den krater van den vuurspuwenden berg Lokon, insgelijks zuidwaarts van de hoofdplaats. In twee uren bereikt men van deze laatste de desa Kakaskasan, en dan heeft men nog één paal tot den krater. Gedurende het laatste deel van de wandeling voelt men den grond bewegen onder zijne voeten, en zenuwachtige menschen moeten dus dezen tocht maar liever maken met den mond dan met de beenen.

Gorontalo.

Indien ik zei dat ik spijt had, den avond van den tweeden dag te Menado weer goed en wel aan boord te zitten, zou ik jokken. Menado is een vriendelijk plaatsje, de omstreken zijn mooi, maar ik zou onder dat slaperige volk (ik bedoel de inboorlingen, niet den Europeaan, waarvan ik slechts enkele heb gesproken) niet gaarne mijn leven, zelfs maar enkele weken slijten. Logies is er anders behoorlijk te krijgen. In het Marinehotel (firma Correlje & Co met tegenover liggende toko) vond ik een goed bed, een smakelijke rijsttafel en zeer voorkomende behandeling. Maar eerst aan boord mijner Reael voelde ik mij toch weer t'huis.

Het genoegen der vaart om Celebes' noordoost punt, naar Gorontalo, zou voor iemand met neiging tot zeeziekte zijn bedorven door de hooge deining, die voort-

durend op ons aanrolde uit de Soeloe-zee. Aan mooie gezichten op den vasten wal echter weer geen gebrek. In den vroegen morgen van 17 Maart lichten wij het anker, laten Menado Toewa westelijk liggen, stoomen tusschen het eilandje Siladong en den vasten wal in noordoostelijke richting naar Celebes' noordoostpunt, omringd alweer door eilandjes en reven, tot wier ontwijking onze zeenaan slechts beschikt over kaarten op een schaal van 1 op 1 millioen. Het doubleeren der punt van Celebes geschiedt door straat Bangka, zoo geheeten naar het ten noorden daarvan gelegene eiland Bangka, dat men evenals de omringende kleinere Gangal en Talisei als groene broeders op het water ziet liggen. Nog verder noordelijk, maar buiten onzen gezichtskring, liggen de op 7 Juni 1892 door een uitbarsting der Goenoeng Awoe zoo zwaar bezochte Groot Sangi eilanden. Aan de landzijde heeft men in straat Bangka een trotsch gezicht op de steenachtige noordwestpunt van Celebes, een hooge, groen begroeide massa, waartusschen het grijze onderkleed der rots hier en daar somber afsteekt, en aan wier voet de branding haar wit schuim hoog doet opspatten. Verder landwaarts in trekken, over de geheele omvaart, de ruim 6000 voet hooge Kelabat en de iets lagere Doewa Soedara den blik des zeevaarders tot zich. Van uit Menado aan hun zuidwestkant gezien, toonen deze reuzen ons in straat Bangka hun noordelijk gezicht, n. l. de twee toppen der broeders verbonden door een langen rug, en den Kelabat met zijn hoogen kegel steeds in een wolkenpluim. Ter hoogte van Kema, na het eiland Lembeh te zijn omgestoomd, zien wij ze weer aan hunne oostzijde, de Soedara rechts, de Kelabat links, en tevens nu voor den boeg, een weinig aan stuurboord, de meer in 't zuiden der Minahassa liggende Kawatak (3600 v.) en Sopoetan (5300 v.).

Kaap Flesko (iets ten oosten der op het kaartje aangegevene kaap Tolo) omvarende, hebben wij de m. i. min of meer over 't paard getilde Minahassa reeds achter den rug, en varen vervolgens langs de zuidkust van den grooten vangarm, waarmede Celebes de golf van Tomini ten noorden omvat. Prachtig en verheven is het gezicht, als wij in den vroegen morgen van 18 Maart Gorontalo naderen. Zonderling, dat men een door de

oorspronkelijke natuur gemaakten indruk niet beter kan weergeven, dan door vergelijking met onze gebrekkige nabootsing, en toch kan ik van het panorama, dat zich voor ons ter reede van Gorontalo ontvouwt, geen juist denkbeeld geven dan door het te vergelijken bij een reusachtig opera-tooneel. De bergen aan weerszijde der wijde waterkom, de golf van Gorontalo, die men langzaam binnenstoot, loopen met hunne breede kartelingen als een hoog geplooid, bruingrijze draperie van oost en west te zamen naar het dal van Gorontalo. Hier naderen zij elkaar tot op korten afstand en toonen, tusschen hunne hooge wanden, de vallei met het onder groen verscholen stadje Gorontalo en kronkelende riviertjes als een rijk versierd landschap, diep in den achtergrond begrensd door de golvende, slechts flauw zichtbare, lijn van het Kabila-gebergte. De nauwe hooge rots wanden, waartusschen men het dal ziet liggen, brengen in den waan als ware zoeven het scherm opgetrokken voor een reusachtig theater, en het zinsbedrog, dat de schilderachtige partijen in het landschap slechts kunstmatige decoratiën zouden zijn, wordt nog bevorderd door de schemerachtige berglijn van links naar rechts op den achtergrond, die het vergezicht afsluit zooals dat pleegt te geschieden op ons nabootsend tooneel.

's Morgens vroeg op de brug — waar kapitein Wilkens zoo beleefd is geweest mij doorlopend toegang te verleenen — verheug ik mij allereerst in het bezit van een dikken overjas. De noordelijke of landwind, die door den bergtrechter van Gorontalo zich een weg baant, is zóó koel, dat de Gorontalosche nachten er voor bekend z'ijn. Op de helling der bergen ter rechterzijde zie ik, langs den loodrechten rotswand, den straal van een watererval. De kapitein lacht mij uit, en verklaart den watererval voor het blinkend dak van een seinwacht-huisje in verband met den vuurtoren, wat mij bij nadere beschouwing door een der beide kijkers wordt bevestigd; verbazend is in den regel het verschil van gezichtsscherpte tusschen een zeeman en een landrot. Vroeger, toen Gorontalo nog een zeerooversnest was, schijnt op die rotsen een fortje te hebben gestaan. Nader komende zie ik, iets lager dan de seinpost, eenige huisjes en blinkende pakhuisdaken, als stukken van een speelgoeddoos op-

gesteld tegen de bergen. Het zijn eenige vooruitgescho-
ven hutjes van Gorontalo en de pakhuizen der Paket-
vaart Mū benevens van een paar Chineesche kooplui.
Links, maar op een breedere strook lands aan den voet
van het gebergte, liggen, met in de zon schitterende
daken, de kantoren en pakhuizen van de vroegere firma
Bauerman en Parmentier, sedert 1893 de »*Handels-
vereeniging Gorontalo*», zich bezig houdende met uitvoer-
handel (bindrotting, karet, tripang, kokosolie, copra,
damar en andere zaken) en invoer van wat de bevol-
king maar kan gebruiken. Daverend weerklinkt tusschen
de hooge rotsen het saluutschot der *Reael*, en zet zich
golvend voort ver in het dal. Gebiedend hoog, als alles
wat voor tegenspraak onvatbaar is, klinken de bevelen
van den gezagvoerder: »breng trossen uit!» »stop!»,
zachtaan vooruit! »stop!», »laat vallen je anker!», afge-
wisseld door het schel geluid van den electricischen toe-
stel, die het gesprokene overbrengt naar de machine-
kamer; een der stuurlui draait daartoe een horizontale
koperen kruk over een plaat, op welks rand de ver-
schillende bevelen als urecijfers van een klok zijn ge-
graveerd. Het groote stoomschip wordt ten slotte, met
een juistheid als gold het een roeiboortje voor een steiger,
neergelegd naast een Chineesch handelsvaartuig, onge-
veer 50 meters uit den oostelijken wal. De steile berg-
wand schijnt zich onder water even recht voortzetten
en onmiddelijk een groote diepte te veroorzaken; schier
vlak bij de groote keisteenen aan den oever ligt de
Reael, met zijn levende en onbezielde lading.

De heer Velberg, agent der Paketvaart Mū tevens
logementhouder, komt aan boord; wij hebben nogal wat
lading voor Bauerman, zooals de *Handelsvereeniging-
Gorontalo* hier nog steeds wordt genoemd. Weldra ratelt
de stoomlier en klinken de schelle seinen van den
bootzman tot ophalen en neerlaten, dat iemand hooren
en zien vergaat. Ik begeef mij zoo spoedig mogelijk aan
wal met de stoombarkas, die mij neerzet op een der hou-
ten hoofden bij de kantoren der Handelsvereeniging,
waar de heeren directeuren en employés, niettegenstaande
den christelijken rustdag, wegens de aankomst der
Reael druk aan den arbeid zijn.

Drie Gorontalesche lazaroni bieden mij drie dito

biekjes aan om naar de een klein halfuur dalwaarts in
gelegene stad te rijden. Hier heb ik niet meer te doen
met christenbroeders in kabaai, vuile slaapbroek en ver-
frommeld toppie, maar met orang slam in baadje, broek
en sarong, en gedekt door een dier ronde toppies met
stijven rand, die naar ik meen in Gorontalo zelf wor-
den vervaardigd. De brutaalste der drie wint het natuur-
lijk, en rijdt op zijn eigen knolletje den geheelen weg
aan mijne zijde, wat ik aanzie voor Gorentalesche ge-
woonte en dus accepteer, ook om den man de noodige
inlichtingen te vragen over hetgeen wij passeeren. Hij
is een onuitstaanbare jongen, zoon van een klein in-
landsch hoofd, half gediensig half onbeschoft, een wei-
nig hollandsch radbrakende (vrucht van het ook hier
welig tierende halfonderwijs) en op mijne vragen eerst
na ze een paar malen te hebben doen herhalen kort
en onbeleefd antwoordende. Op en top een type van
de halve beschaving, waarmee men de menschen steeds
meer schijnt te willen zegenen. Langs een smallen weg,
onmiddelijk begrensd door steil opgaande rotsen aan de
linkerzijde en met kleine kampongs langs de rivier ter
rechterzijde, stappen wij ± 10 minuten tot aan een goede,
lange brug over den stroom. Het is de Gorontalorivier,
gevormd uit de samenstrooming der Bolango en Bone,
waarvan de eerste ontvloeit aan het noordwestelijk gele-
gen meer Limboto (of liever, wijl dit meer weder ge-
voed wordt uit de noordwestelijke bergen, er doorheen
stroomt), terwijl de andere tak ontspringt in het noord-
oostelijk gelegene gebergte van Attingola; bij Gorontalo
vereenigen zich de beide takken, en storten zuidwaarts,
met een zeer smal toeloopend stroomgebied tusschen
de van oost en west aankomende bergen, in zee. Aan
de overzijde, dicht bij de brug, ligt het fort Nassau, dat
niets bijzonders heeft, integendeel in zijn Zondagsrust
verbazend eentonig en vervelend er uit ziet, met zijn
kleine chambrée binnen en eenige in de zon blakerende
bijgebouwtjes, bamboezen cantine, speel- en zieken-
loods buiten de wallen. Het garnizoen is een détache-
ment van Makassar en telt 1 luitenant met 40 minderen.
Verderop komt men, door beschaduwde lanen, langs
nette huisjes van orang Serani en Europeanen, op een
ruim en goed onderhouden plein, een langwerpigen

rechthoek, waaraan de nette assistent-residentwoning, het zoogenaamde logement en een paar particuliere woningen. Aan een anderen, zuidelijk op het plein uitlopenden, weg ligt het kleine kerkje. Noordelijk, d. i. langs de assistent-residentwoning, verder gaande, komt men voorbij de meest notabele Europeesche woningen, den dokter, predikant, den heer Bauermann, enz. Westelijk van die laan heeft men een ruime Chineesche kamp met enkele zeer flinke Chineesche woningen. Behalve de hoofdbevolking van Boeginezen, meestal Mohammedaansch en voor een klein deel christelijk, heeft men te Gorontalo vele Chinezen, ieder der soorten met zijn eigen hoofd, n. l. een »kapitein» als hoofd der Boeginezen, een »kapala kampong» als hoofd der inlandsche christenen en een »chineeschen wijkmeester» als hoofd der staartdragers.

Gaarne zou ik het meer van Limboto bezoeken, dat slechts een uurtje rijden van Gorontalo is gelegen, en daar mijn eigenwijze gids zegt dat zijn vader een karretje te verhuren heeft, laat ik hem vooruit rijden om vast te doen inspannen, waartoe hij zich slechts met moeite laat overhalen, zeker bang dat ik met zijn Gorontaleeschen bok naar de *Reael* zal zwemmen en terstond het anker doen lichten. Met een anderen, steeds achter ons geblevenen, Boegineeschen jongen rijd ik daarna langzaam de plaats door, die den indruk van netheid en welvaart maakt, en ga even aan in het zich noemende logement, om daar rijsttafel te bestellen. Het huis, met een stuk of vier kamers, een achter- en een voor-galerij, is netjes maar geheel leeg; na lang roepen dring ik door tot de achtergalerij, waar ik er eindelijk er in slaag, uit de bijgebouwen een jongen te praaien, wien ik opdraag zijne »njonja» te verzoeken tegen half één wat eten voor mij klaar te maken. Bij den vader van den »eigenwijze» denk ik nu het karretje gereed te vinden, maar hier beleef ik weer een aardig staaltje van de wagenverhuurderij in de Molukken en Menado. Als ik bij het op palen gebouwde huisje kom, worden juist de wiel van het voertuig van onder en het geraamte boven uit de woning gedraget, terwijl de kap nog ergens anders van daan komt. Dat alles moet nu eerst in elkaar worden gezet, met schroevendraaier en wat niet al, waarna

het bokje, waarop de eigenwijze daar straks reed, er wordt voorgezet. Ook in den prijs wil hij — op bevel van »papa», die volstrekt niet voor den dag komt — thans een paar gulden meer bedingen dan eerst is gezegd, en met dat al is het elf uur geworden. Intusschen ik offer mij op, en de eigenwijze komt familiaar naast mij zitten om te rijden, terwijl ergens achter op het zonderlinge karretje nog een ander Boegineesch individu plaats neemt. Op den weg naar Limboto blijkt het intusschen op dit uur van den dag, gelijk op meer plaatsen in Indie, zóó warm, en de »eigenwijze» verveelt mij, vooral nu ik zijn been tegen het mijne voel, zóó verschrikkelijk, dat ik besluit van den rit aftezien. Heel veel is trouwens aan het meer niet te bekijken, het heeft helder en diep water, maar men kan er niet in zwemmen, daar het van ouds bekend is door zijne talrijke kaailui. Ververschingsgelegenheid is er niet, alleen een controleurs-woning, want Limboto is de 2de onderafdeeling van de afdeeling Gorontalo (oud Goemong Tello), welke eerste onderafdeeling Gorontalo Bone heet. Behalve dat rechtstreeksch gebied behooren nog tot de afdeeling vier landschappen met inlandsch bestuur, over één van welke eene vorstin heerscht terwijl de andere radja's hebben. De afdeeling strekt zich van de golf van Tomini uit tot aan de noordkust van den landtong; bij mijn bezoek aan Kwandang vermeldde ik reeds, dat de postpaketten der *Reael* vandaar rechtstreeks met een mannetje te paard over land naar Gorontalo werden gebracht.

Daar ik dus het meer van Limboto niet heb bezocht, vergenooge de lezer zich met mijn goede voornemen en waardeere mijne oprechtheid, daar ik evengoed had kunnen zeggen er te zijn geweest. Na nog wat te hebben rondgereden in de Chineesche kamp en er een paar sigarenkokers te hebben gekocht van zwart en wit vlechtwerk, vervaardigd door Gorontaleesche vrouwen (die ook sarongs, hoofddoeken en korte broeken weven) keer ik terug in het hotel, waar de »eigenwijze», na betaling te hebben ontvangen, mij de hand wil geven, welke eer ik quasi onopgemerkt laat, waarna hij op den grond spuwt en wegrijdt. In het huis vind ik weer geen levende ziel, maar in de achtergalerij den meergenoemden jongen

bezig de tafel te dekken. Voor een der bijgebouwen zie ik nu ook een knappe dame des lands, waarschijnlijk moeder Velberg, bezig met een meisje in een wit jurkje poes mooi te maken, waardoor ik word herinnerd dat het Zondag is en er niet alleen moedeloze rondzwerfers op de wereld zijn, maar ook kinderpartijtjes, waarop het mooi zitten van een rokje of lintje eene zaak van gewicht is; en ik denk aan mijne eigene twee lieve nonnetjes en mijn zesjarigen zoon, die de meisjes nu waarschijnlijk plaagt, en mijne lieve vrouw die ze wellicht juist knuffelt, en ik vraag waarom ik toch eigenlijk ver over zee te Gorontalo zit. . .

De lucht betreft. Ik denk eerst dat het mijne oogen zijn, maar het is werkelijk de hemel. Onder steeds donkerder en dreigender wolken gebruik ik mijn rijst met kip en spiegeleieren, want vleesch is er te Gorontalo niet, althans wordt mij niet verstrekt. Ik kan niet zeggen dat mijne stemming in de zuidelijkste afdeling der residentie Menado eene zeer opgewekte is. Alles kan iemand op sommige dagen tegenloopen, en hier mis ik mijn tocht naar Limboto, dwaal door Gorontalo met een naren Boegineeschen jongen, eet slecht, zie een donderbui samenpakken, vind in de kamer waar ik mijn siesta ga doen het eerst noodige meubelstuk niet en bekom dat slechts na lang geroep, droom dat men boven in de lucht bezig is met een monster-stoomlier, word wakker door een vervaarlijken donderslag, aanschouw een dier tropische regenbui, waarbij geen druppels maar bakken naar beneden vallen, moet terug naar de *Reael* die te vijf uur vertrekt, verzoek den hotelknecht met een pajong den »eigenwijze» en zijn wellicht nog niet uit elkaar genomen karretje te gaan halen, ontvang een stilzwijgend refuus doordat de jongen het eenvoudig niet doet, ben dus genoodzaakt onder de nog steeds vallende beken optemarcheeren, heb terstond doornatte voeten, voel plotseling mijn te Menado bij een Arabier gekochte parapluie naar beneden zakken wijl de veer lam is, ben in 10 seconden in den toestand waarin de schoolmeester ons laat betwijfelen of wij nog o mensch dan wel o natte vadoek heeten, verdwaal in de lanen van Gorontalo schoon een blind paard er bij mooi weer den weg zou vinden, kom eindelijk aan de brug en den

weg langs de westelijke bergen, vind daar op vier à vijf plaatsen verbazende aardafschuivingen zoodat ik tot op de knieën door den modder moet waden met witte zeildoeken schoenen en een witten pantalon, die terstond grauw zijn van het slijk, kom eindelijk aan het hoofd, slaag er met al mijne stembanden niet in de aandacht van de *Reael* op mij te vestigen, vind een visscher die à raison van f 1 in een kano de stoombarkas gaat waarschuwen, zie deze eindelijk als een groote kikvorsch komen aanzwemmen en zou — bewonder mijne zelfbeheersching — bij al deze tegenspoeden toch nog goed gehumeurd zijn aangekomen indien niet, juist toen ik mijn voet op den trap zette, de laatste regendruppel ophield te vallen. Een paard, dat schrikt voor een trein, denkt dat deze daar alleen rijdt om het te kwellen. Zoo zie ook ik, zoogenaamd redelijk wezen, in dien laatsten druppel, juist nu de *Reael* mij tegen volle waterbakken zou kunnen beschermen, een toeleg om mij, aardworm, te tergen, en hevig verbitterd tegen God en de menschen trek ik mij druipnat terug in mijne hut. Wie nimmer bloosde over zichzelf werpe den eersten steen.

Ternate.

Na de baai van Gorontalo te zijn uit en kaap Tomboli Lata omgestoomd, houden wij nog tot kaap Tolo dicht bij de kust, om daarna het laatste onzer groote Sunda-eilanden voor goed den achtersteven toe te keeren, en rechtuit »de groote Oost» intevaren. Donder, bliksem en regen begroeten ons op de Moluksche zee. Inktzwart hangt de lucht boven het woelige water. Doch de natuur coquetteert slechts met ons, om des te inniger ons hart te bekoren wanneer zij, in den vroegen ochtend van 20 Maart, bij Ternate en Tidore uit het nachtelijk duister te voorschijn treedt in haar heerlijk morgenkleed der Molukken.

Zoover het oog noord-oost- en zuidwaarts rijkt zie ik hooge donkergroene massa's uit de golven rijzen, als had

eene vulkanische uitbarsting hier met geweldige kracht bosschen van groen uit den schoot der blauwe zee omhoog gestooten. Ver op den achtergrond, noordoostelijk, domineert eene op de kruin reeds verlichte doch aan onze schaduwzijde nog sombergrijze massa, de 12000 voet hoge Tolo of Goenoeng api op Halmaheira. Iets meer naar voren, op het tweede plan van het indrukwekkend tooneel, het hooge, dicht begroeide eiland Hieri. Daarnaast, nog iets links vóór onzen boeg, de ontzachelijke kegel van Ternate, zijn reuzenvoet badende in zee, de zijden behangen met groen, het grijze hoofd gestoken in de wolken, rustig neerziende op de omgeving die hij sinds eeuwen heeft verwoest. Als zuidelijke tegenligger de piek van Tidore, een regelmatige kegel wiens basis de geheele zuidelijke helft van het eiland bedekt, bebouwd aan zijn voet, het middenlijf omhangen met woud, den kop grijs en kaal in een witten wolkennevel als een grijsaard met uitgebrande hartstochten. Ook hij braakte eertijds dood en verwoesting, maar is machteloos geworden en stoot nog slechts van tijd tot tijd onschadelijke rookkolommen naar boven. Daarnaast steeds weer groene, als in het water staande, eiland-bergen. Eerst March, welks bijnaam »Pottebakkerseiland» aan geheel iets anders zou doen denken dan aan den schoonen ruiker, die daar op het water drijft; het dankt dien prozaischen naam aan de ongemeene vaardigheid zijner 2 à 300 Tidoreesche bewoners in het bakken van aardewerk. Dan Motir, een uit zee opstekende begroeide kegel van trachiet, vroeger een nest van zee-roovers, die zelfs herhaaldelijk Ternate uitplunderden, later berucht als een der slachtoffers van de menschenminachtende politiek der compagnie, die in 1652 met vorst Mandar Sjah van Ternate een verbond sloot om, tot bescherming van de markt der kruidnagelen, alle nagelboomen o. a. op Motir (evenals op Ternate, Tidore, Makjan en Baljan) uitteroeien, waardoor de bevolking van haar bestaan en het eiland van zijnen bloei werd beroofd. Nog verder de vulkanische kegel van het eiland Makjan, bij eene uitbarsting van 1646 in tweeën en eene van 1861 in drieën gespleten, en het laatst nog in Juni 1890 zijn vuur hebbende gespuwd. Evenals Motir werd het in de helft der 17de eeuw het offer der baatzucht van de Compagnie, en twee eeuwen later (1861) nog vreeselijker vernield door

zijn vuurberg, die het eiland schier maakte tot één grooten grafkuil, maar toch niet kon verhinderen dat de overblijvenden er terugkeerden en met vernieuwden ijver tabak, kanarieboomen, sago en rijst gingen planten.

Thans ligt geheel die rijke schat van oude overlevering, van boosheid en volharding des menschen, van rijkdom en geweld der natuur, daar rustig terneer, in hooge monumenten verspreid op het blauwe water der Molukken, verheven en schoon, als grijze herinnering in een kleed van eeuwig groen.

Tusschen Ternate en Tidore vertoont zich, wanneer wij naderen, het kleine eiland Mitara, bestaande uit een enkelen onschadelijken vulkaan, bewoond door eenige visschers van Tidore. Door de straat tusschen dat miniatuur eilandje en Ternate stoomen wij met de grootste omzichtigheid heen, daar van Ternate's zuidpunt en Mitara's noordkust verborgene reven afsteken, slechts een betrekkelijk smal vaarwater overlatende. Op den berg van Mitara staat een seinpost, die de schepen signaleert voor de tegenoverliggende stad. Dicht langs de zuidkust van Ternate varende, zien wij onder de groene boomen aan den voet van den berg hier en daar armelijke woningen, oostwaarts in aantal en aanzien toenemende, doch steeds vlak aan zee, want de berg loopt hier bijna regelrecht in 't water. Verderop wordt het anders. Daar vormt zich, als de rand om een reuzenhoed, allengs een smalle strook laag land, oostwaarts breeder wordende en ten slotte overgaande in een wijde vlakte aan zee, waarin stad en omstreken van Ternate zijn gelegen. Naarmate wij opstoomen komen de huizen en de reë, met hare prauwmasten en witten gouvernementsstoomer, in het gezicht. Achter de bergen van Halmaheira en Tidore rijst thans de zon omhoog, en werpt warme kleuren op de vlakte. Het groen der bebouwde plekken op de bergheiling van Ternate speelt nu lichtgeel tusschen de donkerder tinten in de bergplooien; de huizen en daken der stad schitteren in het morgenlicht. Steeds helderder teekent zich voor onzen boeg de golvende berglijn van Halmaheira, bijna recht van noord naar zuid. De asch-kleurige wolkenpluimen trekken van de toppen der bergen langzaam omhoog; slechts de hooge kegels van Ternate en Tidore behouden nog hunne donzige mutsen.

Het saluutschot weerkaatst zwaar tegen de omliggende bergen. De stad, met hare witte huizen, roode en grijze daken, groen geboomte, vlaggestok op het havenhoofd, talrijke sampans op het water, biedt een vroolijk gezicht. Wij liggen ongeveer 400 meters uit den wal, 250 meters van het ook hier afstekende rif.

Na te hebben ontbeten ga ik te half acht met de stoombarkas aan wal. De stad valt tegen, na het prettige gezicht van de reë. Smal en lang strekt zij zich van zuidwest naar noordoost langs de zeezijde uit. Aan den hoofdweg langs het strand liggen de gouvernements bureaux, het residentiehuis, waar sinds eenige weken de heer Bensbach tengevolge der Abbema-historie is vervangen door den heer Oldenborgh, het logement, de societeit *Minerva* — waar de wijsheid al niet schuilt! — en eenige particuliere huizen, in een der meest bescheidene waarvan met zijn groot gezin de op wacht geld gestelde resident Bensbach is getrokken na, door de sympathie der Ternatanen, een mooie vendutie te hebben gemaakt. Steeds het strand volgende, komt men aan een drukke overdekte passar, begrensd door Chineesche tokotjes; men vindt er veel sago, gepareld of in koekjes, miloe (djagong), tabak van Halmadeira, Batjan en andere omliggende eilanden, oebi, ketella, katjang en andere aardvruchten, aardappelen (geteeld op de helling van den berg v. Tidore), lijnwaden, rijst, zout, vruchten van allerlei soort, mangistan, doerian, nangka, klappers, olie, de gewone kramerijen, potten en pannen, ijzer- en koperwerk, spiegel-tjes, kammetjes en andere snuisterijen, die ook op Javasche passars worden aangetroffen en hier grootendeels van Java, Makassar of Singapore worden aangevoerd. Eigen producten van Ternate worden weinig verkocht, om de eenvoudige reden dat zij er bijna niet zijn. De Ternataansche bevolking toch is arm en brengt weinig voort. Vele oorzaken dragen daartoe bij. De vulkaan, waaruit het eiland-grootendeels bestaat, heeft sedert 1600 niet minder dan 24 maal verwoesting om zich verspreid, het ergst in 1686, 1840 en 1855. Het land gaat, met uitzondering van een klein stukje gouvernementsgebied, gebukt onder sultansbestuur, waarin wij ons zoo weinig mogelijk mengen en volgens de contracten ook niet mogen mengen; op dit oogenblik echter zal daarin juist een

stap, schoon een zeer bescheidene, worden gedaan in de goede richting, naar aanleiding van het overlijden, in Mei 1892, van den ouden sultan van Tidore. Van de bevestiging van diens opvolger heeft n. l. de Regeering gebruik gemaakt om in zijn contract enkele nieuwe bepalingen optenemen tot verbetering van den toestand der bevolking, voornamelijk wat betreft de rechtspraak. Stemt hij in die voorwaarden toe — en dat is tusschen den resident en hem zonder twijfel reeds beklonken — dan zal als sultan worden bevestigd de 38 jarige oudste en wettige zoon des overledenen, onder den welluidenden naam van *Walifatoel Mafael Daiman Bisawah Bifadlil Rappoel Alamin Tahoeua Said Idil Anwar Halifoel Moelki Iskander Sahadjoean Noer Amal Ketjil Djaoekar Moelki*. Maar nu heeft, om geen schele oogen te maken, de Gouv. Generaal den resident van Ternate opgedragen, ook met den sultan van Ternate — zich verheugende in de niet minder zoetvloeiende voornamen (beide reeksen neem ik op als geheugen-oefening voor de kinderen mijner getrouwde en ongetrouwde lezers): *Assoelthan Tadjoel Mahsoel Binajatil lahilhanan Siradjoel Moelki Amiroed din Iskander Moenawaroessaik Wahoewaminalidin Sjak Poetra Ajanhar* — een suppletoir contract aantegeaan, waarbij art. 17 der nieuwe overeenkomst met Tidore, de rechtspraak betreffende, ook voor Ternate wordt ingevoerd. Het moge uit een goed hart zijn, maar weinig blijft het. Behalve toch in de rechtspraak is de bevolking, ook wat betreft belastingen en verplichte diensten, onder hare vorsten nog zoo goed als aan de heidenen overgeleverd. Een staaltje der wijze van belasting-inning der sultans van Ternate en Tidore waren de z. g. hongi-tochten, oorspronkelijk niet anders dan het uitzenden van oorlogsprouwen naar de tot het gebied der vorsten behorende omliggende eilanden, om de hun verschuldigde opbrengsten te innen, maar allengs ontaard in geregelde rooftochten, waarbij niet slechts het verschuldigde maar ook alles wat van der roovers gading was werd meegenomen. Daardoor is de naam „hongi-tocht” synoniem geworden met rooftocht. Sedert 1861 is het uitzenden van zulke expedities tot inning van belastingen, handhaving van macht als anderszins verboden tenzij met speciale machtiging van den Gouv. Generaal. Schoon der-

halve aan dien georganiseerden roof een einde is gemaakt, bestaat hij in andere vormen en meer verborgen nog evenzeer. Alle mogelijke diensten kunnen onbetaald worden gevergd. Van alle producten, parelen, tripang, hars, visch, sago, palla, damar, vogelnestjes, enz. enz. moet den vorst een groot deel worden opgebracht, of wel zijne volgelingen (vermomde slaven) zoeken ze voor hem zonder betaling en met gebrekkige voeding. Op de schepen der vorsten dient het scheepsvolk veelal levenslang zonder loon. Tot het kappen van balken in de vorstelijke bosschen worden de menschen zonder betaling geprest. Bij vorstelijke feesten of reizen moet alles kosteloos dienst doen. Onder zulke omstandigheden kan het niet verwonderen, dat de bevolking alle ambitie tot voortbrengen verliest, wel dat zij — voor zoover zij weg kan komen — nog op Ternate blijft, vooral daar zij geene historische of nationale eenheid heeft, maar bestaat uit Alfoeren die in 1250, tot ontvluchting der dwingelandij op Halmaheira, van daar naar Ternate kwamen (waar de berg toen nog geen vuur spuwde) en allengs vermengd werden met Maleiers van Malakka, Boeginezen van Celebes, Arabieren, Javanen en Chinezen, die op Ternate handel kwamen drijven, voornamelijk kruidnagelen koopen. Door het schandelijk verdrag der Compagnie met den sultan, reeds vermeld voor Motir en Makjan, waarbij zij voor f 17400 het recht verkreeg om alle kruidnagelboomen en muskaatnoten in het sultansgebied uitteroeien, hetgeen zij niet alleen deed maar ook jaarlijks voortzette door zeemacht afzenden om de nieuw opgeschoten boompjes uitterrukken — door deze daad van baldadig egoïsme werd aan landbouw en welvaart op Ternate de nekslag toegebracht.

De bevolking teelt dan ook geenerlei producten voor uitvoer, maar slechts het hoog noodige voor eigen gebruik, en ook dat wordt nog grootendeels aangevoerd van de omliggende eilanden. Rijst wordt in de geheele residentie Ternate (*) weinig geteeld, daar het terrein te

(*) De hoofdverdeeling der residentie is:

A. Gouvernementsgebied, een klein strookje op de eilanden Ternate en Batjan, benevens de Obi-eilanden.

bergachtig is voor het aanleggen van sawahs en ook geregelde bevoeiing ontbreekt; zij is hier trouwens ook geen volksvoeding, maar niettemin voor de Europeanen, Chinezen, Arabieren en Javaansch werkvolk (op Batjan) noodig en wordt daarvoor bijna geheel aangevoerd uit Java en Singapore. De beide hoofdvoedsels, sago en djagong (mais), groeien overvloedig; sago vooral op Halmaheira, vanwaar nog veel wordt aangevoerd naar Ternate, dat niet genoeg produceert voor eigen voeding. Andere aard- en boomvruchten groeien op de eilanden goed. Klapperbosschen voor het winnen van copra (naar men weet gedroogd klappervleesch, waaruit men olie pers) worden meer en meer aangeplant en het product door Chinezen en Arabieren (tweedehands handel) van de bevolking opgekocht en door de eerste hand uitgevoerd naar Makassar en Singapore. Die eerste hand bestaat te Ternate uit een Europeesch handelshuis, de firma C. W. B. Renesse v. Duivenbode (wier zaken juist onlangs zijn overgenomen door eene te Amsterdam met een kapitaal van vijf ton opgerichte *Nederlandsche Nieuw-Guinea Handelmaatschappij*) en een Chinees. Zij houden zich bezig met den uitvoer van vogelhuiden, gom copal, notenmuskaat met foelie, karet en tripang; invoer: kramerijen, aardewerk, jenever, petroleum, ijzer en koper, geweren en amunitie, rijst. Het voornaamste artikel van uitvoer zijn de vogelhuiden, bijna alle aangevoerd van N. Guinea en omliggende eilanden. De handelaren te Ternate nemen daarvoor jagers aan, geven hun geweren en amunitie en zenden ze naar N. Guinea, om de daar geschoten vogels later van hen optekopen naarmate der waarde. De jagers zelve vullen de huiden der prachtige paradijsvogels op, of brengen ze plat mede. Doordat thans geregeld om de drie maanden een boot der Paketvaart M^u (de *Camphuijs*) van Makassar over Ternate en Ambon op

B. Het eiland Ternate, met een deel van het tegenover gelegen Halmaheira, tal van eilandgroepen en een deel der oostkust v. Celebes.

C. Het eiland Tidore, met een ander deel van Halmaheira, het noordwestelijk deel v. Nieuw Guinea en tal van eilandgroepen ten zuiden en oosten v. Tidore.

D. Batjan met omliggende eilanden.

Men kan dit gewest met recht eene zeerresidentie noemen.

Nieuw-Guinea vaart en daar tal van kustplaatsen aandoet, is de gelegenheid voor deze industrie veel gemakkelijker geworden, maar het artikel vogelhuiden zelf neemt in handelswaarde af door de concurrentie der Duitschers en Engelschen, naar men weet nu op een deel van N. Guinea gevestigd. De huiden worden namelijk geëxporteerd naar Europa, vooral naar Parijs en Amsterdam, om daar te dienen tot versiering der hoeden van dames, en niet de ijdelheid van deze neemt af maar de aanvoer neemt te sterk toe en drukt de prijzen. Een ander uitvoerartikel, zachte gomcopal (hars uit pijnboomen, gebruikt voor vernissen) is insgelijks door overgrootten aanvoer, ditmaal door concurrentie van Nieuw Zeeland en de jonge koloniën in Oost Afrika, zoozeer in waarde gedaald, dat tijdens mijn bezoek aan Ternate groote voorraden bij opkoopers in de pakhuizen lagen zonder dat zij ze durfden expedieeren, wjl de scheepsvracht het reeds zekere verlies (ongeveer f 1 op de pikol, die f 4 à f 5 kost) nog zou vergrooten. Notenmuskaat en foelie, wier prijzen wel niet meer zijn wat zij een aantal jaren geleden waren maar zich toch tamelijk staande houden, nemen als landbouw- en uitvoer artikel toe, speciaal ook te Ternate zelf, dat thans een zevental notenperken telt, die meest werken met arbeiders van de Talauer eilanden, waarover nader bij mijn bezoek aan Batjan. Ook in karet gaat nogal wat om. Karet is het schild van een dien naam dragende schildpad, vooral in de Molukken voorkomende. Zij wordt gevangen óf in netten óf op de wijze der walvischen met een harpoen, hier ladoeng genaamd, die aan een lang koord het beest in de zijde wordt geworpen. De schilden, die dakvormig vast op elkander liggen, worden boven gloeiende kolen gehouden en laten daardoor los. De grootste dieren leveren ruim een kilo schildpad, dat in Europa wordt bewerkt om er fraaie vlammen in te brengen en dan voor tal van sieraden. Ook Tripang, reeds vroeger (*) beschreven, is een niet onbelangrijk uitvoerartikel van Ternate. Bindrottan wordt veel geteeld op de westelijke eilanden, en vindt daardoor zijn uitvoer niet over Ternate maar over het meer nabij gelegene Gorontalo.

(*) Naar aanleiding van mijn bezoek aan Toli-Toli, blz. 30.

Met het bovenstaande zijn handel en landbouw in het gebied van Ternate in hoofdzaak beschreven. Visch wordt, althans bij de hoofdeilanden, weinig gevangen wegens den sterken stroom tusschen Ternate, Tidore en Halmheira, voor de kleine prauwtjes gevaarlijk; bij zijn geroosterde sago of gekookte djagong kan dus menig Ternataan zich niet eens de weelde van een stukje visch veroorloven. Paarden ofsapi's treft men op het eiland, evenals in de gansche Molukken, weinig aan, wel geiten en schapen. Weelde heerscht dus onder de bevolking van Ternate allerminst. Het zout is gelukkig geen gouvernements-monopolie en dus heel wat goedkooper dan op Java, f 2.50 à f 3 de pikol in de toko, 5 cents het kati op de pasar, meest aangevoerd van Singapore. De inlander heeft geen kans, zich uit dezen armelijken toestand optewerken, want geen hunner kan een kapitaaltje vergaderen om iets meer te beginnen dan het tegen enkele centen brengen van zijne producten naar de pasar. Voor den groothandel zou, door de toegenomen stoomvaart (de booten der Paketvaart-Mij, een maandelijksche dienst van de Singapoorsche maatschappij de »Oceaan», en Chineesche booten van een kongsi, insgelijks te Singapore) veel gelegenheid zijn om zich in deze vrijhaven te ontwikkelen, indien hij niet, evenals de gansche Indische uitvoerhandel, afhankelijk ware van de prijzen der producten in Europa, en daardoor soms zware slagen krijgt juist op het oogenblik dat hij door uitgebreide aanplantingen een hooge vlucht schijnt te willen nemen. Zóó op het oogenblik voor de suiker op Java, zóó voor de kruidnagelen, de vogelhuiden, de gom-copal in de Molukken. Ternate heeft bovendien, behalve de reeds genoemde moeilijkheden, steeds een harden dobber gehad door de concurrentie met Makassar, Menado, Kema en Gorontalo. De handel toch is, naar wij zagen, meest transito van en naar de omliggende eilanden, en daar het, evenals Ambon, Banda en Kajeli (Boeroe) eerst vrijhaven werd in 1854, maar Makassar, Menado en Kema dat voorrecht reeds verkregen in 1846, hadden deze in die 8 jaren een grooten voor-sprong om de artikelen tot zich te trekken, tot herstel van welk verlies de omstandigheden (productenprijzen) voor Ternate, Kajeli en Ambon niet medewerken, terwijl Banda zich slechts staande houdt door zijn buiten-

gewoon geschikten grond voor de notencultuur.

De nijverheid is op Ternate nog veel minder dan de handel, ja in het geheel niets. Europeanen of vreemde oosterlingen doen daaraan niet, alleen mag als eene bijzonderheid worden vermeld dat de zoon van den gezezen resident Bensbach smid is te Ternate, wat hem en zijn vader tot eer strekt. Voorts heeft men enkele niet zeer bekwame inlandsche timmerlui, metselaars en rondreizende smeden, die op den openbaren weg met zeer primitieve blaasbalgen uit slecht ijzer ruwe voorwerpen smeden voor de bevolking. Batikken is geheel in verval gekomen door den invoer der goedkoope sarongs uit Europa. Eenige pottbakkers vindt men op Tidore en het nabij gelegene March. De Inlandsche huisjes worden gemaakt van houten of bamboe (boeloe) stijlen en eene omwanding van gevlochten bladnerf des sagopalms. Ziedaar de industrie van den inlander op Ternate. Voor de Europeesche moet ik nog vermelden dat, naar ik te Ternate vernam, eene vernootschap onder directie van den heer Margadant te Batavia op Halmahera eene fabriek wil oprichten voor sago-bereiding. Aan die bereiding toch, zoo eenvoudig als het product er uitziet, is heel wat vast. De sago is, naar men weet, een zetmeel, vervat in het celweefsel van vele palmsoorten. In de Molukken is de gewone sagopalm niet hoog, maar nogal dik van stam, van boven met een kruin van palmbladeren. Door boring wordt onderzocht of de boom reeds goed merg bevat, daarna kapt en schilt men hem en zaagt hem over de lengte door, waarna de sago door middel van »kloppen" uit beide helften wordt losgemaakt. Men heeft dan het product in den vorm van grof poeder, dat door een kunstig samengestelde zeef wordt gewasschen, zoodat ook bij ondernemingen tot sago-bereiding de nabuurschap van water hoofdvoorwaarde is. De gewasschene sago wordt bereid tot verschillende vormen, vooreerst tot koekjes (op alle Moluksche passers te koop, zoo te zeggen het brood der inlanders), ten tweede tot gekorrelde meel (korrelsago) en ten derde tot een lijmige pap, »papeda" genaamd. Het kloppen van een volwasene, goed gevulde sagopalm neemt ongeveer zes dagen in beslag; van zulk een boom krijgt men dan eene hoeveelheid sago-meel, voor inlandsch verbruik

ruim 20 mandjes van 25 katti's opleverende, die gemiddeld tegen 50 cents het mandje (de prijzen varieeren naar den tijd van 't jaar) worden verkocht, zoodat men f 10 à f 12 van een boom kan trekken. Maakt men er koekjes van, dan worden deze verkocht tegen gemiddeld 50 cents de 100 stuks, wat op hetzelfde neerkomt, daar een mandje ongeveer 100 koekjes oplevert. De uitvoer geschiedt meest in den vorm van korrelsago.

De passar, die mij aanleiding gaf tot deze uitweiding over handel, landbouw en maatschappelijken toestand, ligt reeds bijna aan de grens van het gouvernementsgebied op Ternate, dat zich bepaalt tot de stad en nog wel het Zuidwestelijk deel daarvan. Het geheele overige deel der residentie heeft inlandsch zelfbestuur. Ieder der hoofddeelen n. l. (Tidore, Ternate, Batjan) staat onder een sultan, welke vorsten ons steeds wel gezind waren en diensten bewezen bij oorlogen of het onderdrukken van opstanden, o. a. bij den opstand op Ceram en den Java-oorlog. Te zamen ontvangen zij van ons gouvernement als toelagen ruim f 32 000 's jaars, onder den naam van schadeloosstelling voor vroeger afgestane inkomsten en gemis van heerendienstplichtigen; welke die inkomsten of heerendienstplichtigen waren, is mij niet bekend, maar zooveel is zeker dat althans de sultans van Ternate en Tidore van hunne bevolking nog zeer drukkende inkomsten en diensten heffen. Op Batjan is die willekeur het minst, vooral sedert daar, na het overlijden van den sultan in 1889, het bestuur wordt gevoerd door eene commissie van rijksgrouten onder leiding van den controleur, wat natuurlijk de knevelarij beperkt, terwijl er ook minder intepalmen valt. Dientengevolge is dan ook de sultansfamilie van Batjan verreweg de armste van de drie, waarover nader bij mijn bezoek aan Batjan.

Het gouvernements- of zuidelijk gedeelte der stad Ternate, ook wel genoemd »Melajoe," bevat behalve het reeds genoemde nog een straat achter en evenwijdig met den beschreven strandweg, benevens eenige verbindingsstraten tusschen die twee. Daar vindt men het postkantoor, het agentschap der Paketvaart Mij, een paar toko's en handelskantoren, en in een der verbindingsstraten eene zeer ruime en nette Europeesche school, waar de kinderen door geopende deuren recht op straat kijken,

zoodat ik gelegenheid had een heele bank met naar mij toegekeerde meisjeshoofden aan het lachen te maken, wat allengs de gansche school dreigde aantesteken tot dat de onderwijzer lont rook, uitschoot, maar natuurlijk slechts op den rug van een kalm voortwandelen den vreemdeling keek. Gelukkig voor het onderwijs, dat de passage ongeveer uit anderhalven man per dag bestaat, anders zou men trouwens de deuren wel sluiten. Nog verder achter dit van de zee verwijderde stadsgedeelte ligt tegen de helling van den berg een uitgestrekte achterbuurt, waar nog vrij veel kleinere Europeesche huizen staan. Noordoostelijk loopt alle uit op de Chineesche kamp en de protestantsche kerk, beide grenzende aan de reeds genoemde passar en geen van beide opmerkenswaardig. Verder noordoostelijk ligt het fort Oranje, dan de Makassarsche kamp, en hiermeê is de noordoostelijke grens van het gouvernements-grondgebied bereikt. Zuidwestelijk strekt de stad zich, steeds langs zee, eenige palen van het residentiehuis uit. Een flinke weg leidt daar, langs de vervallen ingangen van vroegere buitenverblijffjes, nog slechts kenbaar door gemetselde palen met opschriften, tot aan de overblijfselen van een oud Portugeesch fort, Kajoe Merah. Daar in de buurt heeft, in het engelsche tusschenbestuur, de Britsche resident een mooi huis laten zetten, gedeeltelijk van steen en hout van dat Portugeesche fort, met een prachtig gezicht op de berghellingen van Mitarra en Tidore. Later is dit huis overgegaan aan een der heeren Renaissance van Duivenbode; of het 't zelfde is, thans betrokken door den residentie-secretaris Sedee, die tijdens mijn bezoek te Ternate juist naar die stille buurt ging verhuizen, weet ik niet, maar ik geloof het niet.

Noordoostelijk van het gouvernements-gedeelte der stad ligt het inlandsche gebied, waar men reeds spoedig langs een fraaien weg aan zee het z. g. paleis of »kedaton" van den sultan van Ternate bereikt. Het ligt op een heuvel, met uitzicht op zee en binnen eene omheining. Door een poort en daarna langs een dertigtal trappen komt men in de pendoppo, en vervolgens in het z. g. paleis, dat, schoon van voren zeer hoog, door de helling van den heuvel aan de achterzij gelijkvloers ligt met den daar loopenden weg. Bij een aardbeving in 1855 stortte de dalem grooten-

deels in, doch is sedert weer opgebouwd. De sultan van Ternate zoekt weinig aanraking met Europeanen, leeft vooral na het verlies in Januari 1891 van zijn zoon en troonopvolger nogal eenzelvig. Nu en dan is er galareceptie, waar de meeste Europeesche ingezetenen der stad verschijnen. De sultan vertoont zich dan in een rijk met goud geborduurd galacostuum, veel gelijkende op dat van een Raad v. Indië, en een soort kroon van mooie veëren en diamanten, die, als hij hem te warm en zwaar wordt, onder militair eerbetoon der lijfwacht en presenten van 't geweer wordt weggebracht. Ik heb een flauw vermoeden dat in Europa een tijd zal komen, waarin vele gekroonde hoofden zouden wenschen zoo gemakkelijk hun te warm wordend hoofdsieraad te kunnen terzijde stellen. De prinsen en hooge dignitarissen hebben bij die gelegenheden het Europeesche costuum, slechts met een hoofdoek; de lijfwacht heeft een oud-hollandsch militaire uniform, ongeveer uit den tijd van den slag bij Waterloo; de overige soldaten een mengelmoes van oud portugeesch en modern hollandsch tenue. Wordt er gesoupeerd, dan zijn spijsen en bediening in den regel niet van de fijaste; ik heb hooren spreken van een zonderling soort zuurkool met brood als hoofdschotel, en ruwe doeken, gelijkende op badhanddoeken, als servetten, maar moet er bijvoegen dat de gasten toen bleven à la fortune du pot en dus met alles tevreden behoorden te zijn. Aan het hof te Tidore schijnt over 't algemeen beter en moderner te worden gereciperd dan te Ternate, terwijl de prinsen aldaar ook hoffelijker manieren hebben. Daar is dan ook op 't oogenblik jong bloed, terwijl de sultan van Ternate oud wordt en dus meer en meer doordrongen van het »ijdelheid der ijdelheden".

Van mijne omwandeling te Ternate rest mij nog slechts te vermelden mijn bezoek aan het fort, naar gezegd gelegen aan den weg langs zee, die verderop naar den kedaton van den sultan leidt. Het fort is een der beste op de buitenbezittingen, en ziet er met zijne dikke blauwe muren, bastions en schietgaten zeer krijgshaftig uit. Het werd in 1607 gebouwd door Cornelis Matelief, op de grondvesten van het inlandsche fort »Melajoe", waarnaar het ook eerst werd genoemd doch in 1609 herdoopt in fort Oranje. In 1757 werd het belangrijk herbouwd en

vernieuwd. Ook van binnen is het zeer ruim en stevig, blijkbaar in deze vroeger zoo woelige streken bestemd tot een vechtfort, niet tot puur vertoon van macht. Thans heeft het — moge het zoo blijven — hoofdzakelijk betekenis als kazerne voor het garnizoen, bestaande uit 1 kapitein, 3 luitenants en 120 minderen (een compagnie). Vroeger was hier ook de residents-woning met twee verdiepingen, maar die is sedert lang veranderd in een magazijn met ééne verdieping. Daarentegen is thans het hospitaal, dat vroeger in de stad lag, naar hier overgebracht. De kapiteins- en luitenants-woningen zijn zeer net en ruim, ook het logies van den man goed. Wat betreft den gezondheidstoestand wordt hier, evenals in de geheele Molukken (ook op de gouvernementstoomers) veel geleden aan beri beri; terwijl ik sta te praten met den kapitein-commandant, die mij zeer beleefd de plaats laat zien, wordt een aan die treurige ziekte overledene uitgedragen naar zijn laatste rustplaats. De lijdens aan beri beri worden van hier, zoo het nog tijd is, geëvacueerd naar Ambon, waar zij meest herstellen; daarentegen worden van Ambon *gestraften* met beri beri weer geëvacueerd naar Ternate. Ik schrijf die tegenstrijdigheid toe aan het feit, dat resident Bensbach op het gebergte boven Ternate een soort succursaal van de stad-boei heeft aangelegd, waar de lijdens aan beri beri en andere zware ziekten worden gedetineerd, met veel genot van buitenlucht, en meestentijds opknappen. Zoo dit juist is, kan dan iets dergelyks niet worden gedaan voor de zieke militairen van het garnizoen? Dat zou nogal reizen en trekken, kosten en misschien ook menschenlevens uitwinnen. Eene ziekte, die zelden geneest, de drankduivel, maakt ook te Ternate, Ambon, enz. verscheidene slachtoffers. Door dat die plaatsen vrijhavens zijn is een flesch jenever bij den Chinees te krijgen voor ongeveer 70 cents, de flesch gerekend op 30 borrels, dus een borrel voor ruim 2 cents; in de cantine kost een borrel 5 cents, terwijl daar nu bovendien slechts van 8 tot 10 uur 's morgens sterke drank mag worden getapt. Dat dus menige vierkante pot uit de kamp in het fort verdwaalt, is niet te verwonderen. Boven op een der bastions van *Oranje* is het cachot, en bergt bij mijn bezoek o. a. een slachtoffer van den jenever, die zich zal moeten verantwoorden we-

gens feitelijke insubordinatie.

Mijne wandeling te Ternate besluit ik met even aan tewippen in de sociëteit, een niet al te weelderig huis met tamelijk voorziene leestafel, vóór- en achter galerij, in welke laatste een biljart. In een grooten kring van heeren (het is bittertijd) loopt het gesprek voornamelijk over twee zaken, de Carpenterquaestie, volgens de laatste mailberichten juist in Engeland aan het mousseeren gebracht, en de kansen voor den op wachtgeld gestelden resident Bensbach, die den volgenden dag per *Reael* de reis zal medemaken naar Batavia om zijne belangen te Buitenzorg te bepleiten. Daar ik beide zaken elders in de *Locomotief* uitvoerig heb besproken, zal ik ze hier laten rusten.

Den 20sten Maart 's morgens vroeg ter reede van Ternate gekomen, gaan wij 's middags 5 uur van den volgenden dag weer onder stoom. Vóór dien tijd echter is er nog een heele herrie aan boord. Vooreerst amuseer ik mij met eeuwige militairen, die een kameraad aan boord brengen. Zij komen aan in sampans, en aan hunne bewegingen, zowel als aan die der kantelige vaartuigjes, is te bespeuren dat de vierkante pot reeds aan wal dapper werd aangesproken. Met roode gezichten en de noodige g. v. d's klimmen zij den trap op, en staan weldra op het voordek, met den vertrekkenden kameraad in hun midden. Waar deze den blauwen jas zoo gauw heeft gelaten weet ik niet, maar hij staat oogenblikkelijk, als aan boord te huis, in broek en hemd. De vierkante pot gaat nu van mond tot mond, en wordt door enkelen onder een klokkend geluid verbazend lang met uitgerekten hals en naar achter geworpen hoofd aan de lippen gehouden. Daarop nemen dans en zang een aanvang. De voorzinger springt op een luik en heft, met een stem van kraaiënde lol, droogkomieke handgebaren en ter plaatse rondtrappende voeten, het lied van Silberstein aan. Oogenblikkelijk valt het gezelschap in, zonder op de partijverdeeling van bassen of tenoren ook maar de minste acht te slaan, integendeel met eene verwarde mengeling van jeneverstemmen, die echter vrij goed wijs houden. De gebaarde kinderen maken daarbij danspassen zonder orde, twee met elkaar, drie in een kringetje, een op zichzelf, uitgelaten maar toch met

iets komiekdeftigs in de bewegingen, den dansenden matroos en soldaat, zoo zij nog niet smoordronken zijn, eigen; zelfs te midden der dolste pret schijnen zij een air te willen aantemen van leuke onverschilligheid. Na Silberstein volgt het *Wien Neerlandsch bloed*, met eenige variatiën op den tekst van Tollens, en de reeds langdradige wijs zoo lijmerig mogelijk gerekt. Na ieder lied doet de vierkante pot de ronde, en de rooie kop van een dikken kerel met rossige bakkebaarden, benevens de onvastheid ter been van een mageren scharminkel, worden onrustbarend. Er schijnt een Duitscher in het gezelschap, want na een aandoenlijke solo met koor van den kameraad in hemdsmouwen, eindigende met: »Dan leggen ze mijn op 't kerkhof», klinkt een duitsch lied met het bekende refrein »Lebewohl, lebewohl», door de zangers geestig gewijzigd in »Leberwurst! Leberwurst!» En waarachtig — de Duitscher is zeker een gesjeesd student — daar klinkt het zoo dikwijls door mijzelf in Leidens Breestraat of op een kroegjool uitgegalmde »*Edite, bibite collegiales, post multa secula pocula nulla*»! Wel wordt het door de Hollandsche jongens afgrijselijk geradbraakt, maar toch zóó niet of ik spits mijne ooren als een oud troepenpaard dat, helaas nu loopende in een inktkar, den aanval hoort blazen. Maar aan alle jool komt een eind, aan de mijne te Leiden zoo wel als aan die der dronken soldaten te Ternate. Een gegraduateerde geeft het sein, en nu volgt dat eigenaardige afscheid nemen van den Indischen soldaat, bestaande in langgerekte handdrukken met een welsprekend: »Nou g. v. d». Een der vrienden is, waarschijnlijk door de jenever, wat langer van stof, althans ik zie hem de hand van zijn kameraad, in zijne beide vuisten geklemd, op en neer bewegen als een pompslinger, met een toespraak waarvan ik opvang: »Nou g. v. d., ik zien je nooit weer, maar dat komt er g. v. d. niks op an. Oranje boven!» Eindelijk sukkelen de zeven à acht wegbrengers de valreep af; ieder, die het tooneel gadeslaat, houdt zijn hart vast als zij in de drie gereed liggende sampans stappen. En jawel, nauwelijks van boord gestoken, kantelt een der bootjes om, en de drie ergste drinkebroers spartelen in het zilte nat. Gelukkig ligt de stoombarkas langs zij, pikt hen alle op en brengt hen, daar zij toch naar den wat moet, even over.

Eenigen tijd na dit tragisch-comisch tooneel klimmen lieden van geheel ander slag aan boord. Nagenoeg de geheele haute volée van Ternate en Tidore komt naar de *Reael* in vaartuigjes van allerlei soort, de sloep van den gouvernements-stoomer, de stoombarkas der *Reael*, een orembaai (inlandsch vaartuig met puntigen voor- en achterstevan) van de prinsen van Tidore en verschillende prauwen, om uitgeleide te doen aan den gewezen resident Bensbach. Dat de sympathie van nagenoeg geheel Ternate aan zijne zijde is, bewijst op dezen 21 Maart het achterdek van de *Reael*. Met uitzondering van den nieuwen resident Oldenborgh, die in zekeren zin als rapporteur moet optreden over zijn voorganger en dus een welwillend-gereserveerde houding aanneemt, komen nagenoeg alle blanken, gelen en bruinen, die te Ternate iets beteekenen, uitschieten om den heer Bensbach nogmaals de hand te drukken, nu hij, met achterlating van zijn talrijk gezin, de Regeering gaat trachten te overtuigen dat hare meening voor een groot deel steunt op verkeerde voorstelling en verdachtmaking. Ik zie daar den militairen commandant, den secretaris Sedée, de verdere officieren van het garnizoen, den commandant van den gouvernements-stoomer, den agent der Paketvaart Mij, den hulp-prediker, de prinsen van Ternate en Tidore, een paar controleurs, tal van oudere, middelbare en jonge dames, andere Europeanen die ik niet ken, benevens vele inlandsche, Chineesche en Arabische hoofden en kleinere ambtenaren. Een specimen dezer laatste voor buitenbezittingen, waar ook inlandsch zelfbestuur heerscht, is de tusschenpersoon voor alle boodschappen van den resident aan de sultans van Ternate en Tidore, die f 80 's maands traktement heeft, schoon den nederigen titel voerende van inlandsch schrijver. De prinsen van Ternate en Tidore trekken terstond de aandacht door het contrast hunner witte hoofddoeken met hunne Europeesche kleeding: de prinsen van Ternate in een zwart jasje, waaronder te voorschijn komt een wit hemd of sarong, witte broek, gewone schoenen en witten hoofddoek in tulbandsvorm; die van Tidore in langen zwarten jas, Europeesch overhemd, schoenen, witten pantalon en een witten hoofddoek, die door zijne knoopwijze van achter doet denken aan de uitstekende punt van een vrouwenmuts. Met den

prins van Tidore maak ik een praatje, waarbij hij uiterst beleefd is maar, zooals bijna alle hooge en lage inlanders ook op Java, slechts antwoordt op hetgeen ik vraag, nooit zelf eene opmerking maakt. Over 't algemeen heerscht te midden dezer menigte, een groepje lachende jonge dames en officieren uitgezonderd, niettegenstaande druk rondgaande sjampie, eene stijfheid en stilzwijgendheid, die mij brengt tot de stille vraag of de brave landsverdedigers van daareven, die eerst met glimmende trommes dansen om een vierkanten pot en daarna als aangeschoten snippen in 't water tuimelen, het eigenlijk niet bij 't rechte eind hebben in hunne opvatting van plezier. Maar de naweeën? Ja dáár zit 't hem! Dáárvoor is de soldaat onverschilliger dan de deftige man, anders zou men van dezen ook nogal eens wat beleven. »Souvent — zegt te recht de fransche wijsgeer — la crainte des suites du vice nous tient lieu de vertu.»

De secretaris vraagt het woord, en wenscht in een hartelijke speech den resident het beste succès op zijne reis. Een Chineesch hoofd vereenigt zich in 't Maleisch met de woorden van den vorigen geachten spreker. De heer Bensbach antwoordt met gepaste aandoening in beide talen. De champagne parelt niet langer, maar berderft reeds menschenmagen. Afscheidsgekakel klinkt, handen worden gedrukt, voeten schuifelen langs dek en trap, gelach en geroep gaan op uit de prauwen, het saluutschot rolt over de wateren — en langzaam drijft de *Reael* tusschen de bergen van Ternate en Tidore naar de ruime zee.

Batjan.

Na de straat tusschen Mittara en Ternate te zijn uitgestoomd, zetten wij koers Z. Z. W., laten de groene massa's March, Motir en Makjan oostelijk liggen, en wagen ons, wegens den daghelderen nacht, tusschen de Goearitjeilanden en Wolfsklip door, choon in den regel bij nacht deze laatste westelijk wordt omgestoomd. Recht zuidelijk naderen wij dan, langs de Lata-lata eilanden, weldra het

door de zaak-Abbema berucht geworden grote Tawali of Kasiroeta, stoomen westelijk daaromheen evenals om zijn medebefaamde Mandioli, en vervolgens noordoostelijk tusschen dit eiland en een uitstekende punt van Batjan's westkust, door straat Mam'oeat, recht op de hoofdplaats Laboea aan. 's Morgens te 5 uur doubleeren wij de Z. O. punt van Mandioli, dat zich van uit zee voor doet als een lage hoop groen. De Z. W. punt van Batjan daarentegen toont zich hoog en bergachtig. Nog staat de heldere volle maan achter ons in het zuidwesten, en schildert op het zog van de *Reael*, zoover het oog reikt, een breede strook wit licht, spelend en schitterend op de kabbelende golfjes, als reeds aan de andere zijde van het uitspansel, achter Batjan, Helios nadert op zijn zonnewagen, en den hemel verft met gloeiend rood.

Batjan, in den laatsten tijd meer bekend geworden door de oprichting en lijdensgeschiedenis der Batjan-Maatschappij, was een eeuw of zes geleden een rooversnest met schaarsche Alfoersche bevolking, die haar bestaan vond in het plunderen harer mannelijke, haar genot in het ontvoeren en onteeren harer vrouwelijke naburen, een en ander gekruid met sterk misbruik van bedwelmende middelen. Een net verleden dus, zich in de luiheid, inbeelding en zinnelijkheid der tegenwoordige bewoners niet verloochenende. Het eiland bestond in die oude tijden uit twee vorstendommen, Ombatjan ten noorden, Laboea ten zuiden. De Sultan van Ombatjan echter had zóóveel te lijden van noordelijke, niet minder roof- en oorlogzuchtige, eilandbewoners, dat hij vluchtte naar Laboea en daar overleed, waarna zijne onderdanen kwamen onder den vorst van Laboea, die sedert sultan was van geheel Batjan. Eerst onderworpen door de Portugezen, daarna door de Spanjaarden, ten slotte sedert 1609 door de Hollanders met Ternataansche hulp troepen, met een door de laatsten tot zelfs onder vrouwen en kinderen aangericht vreeselijk bloedbad, hebben de sultans van Batjan, na enkele pogingen tot opstand, zich ten slotte geschikt in onze heerschappij, en zijn zelfs in den laatsten tijd jegens ons vrij welgezind geworden. Reeds eeuwenlang trouwens is het sultanshuis van Batjan bezig met terugvallen van zijne vroegere, door roof

en oorlog verkregene, grootheid (*), meer bepaald sedert in 1322 op het eiland Motir een verbond werd gesloten tusschen de vier Moluksche roofvorsten, die van Gilolo (Halmaheira), Ternate, Tidore en Batjan. De bij Oostersche vorsten zoo gewichtige quaestie van den voorrang werd bij de onderhandelingen voor dat verbond met hardnekkigheid betwist, en de sultan van Batjan verdedigde zijn recht op den hoofdrang met het argument, dat wel is waar alle vier de vorstenfamiliën waren voortgesproten uit dezelfde drakeneiëren, maar deze eieren het eerst waren gevonden door een van zijne voorvaderen, BIKO TJIGARA. Deze krachtige bewijsvoering mocht hem echter niet baten, want bij het Motirsche verdrag werd de hoofdrang toegekend aan den sultan van Gilolo, daarna kwam Ternate, dan Tidore, en als hinkelepink achteraan de vorst van Batjan, met zijn verdienstelijken achterovergrootvader Biko Tjigara. Toen nog meer dan thans — en dat is veel gezegd — ging macht boven recht. Nu wonen de zoons van den in 1889 overleden sultan, nog geen van beiden tot opvolger erkend maar feitelijk vervangen door onzen controleur met drie rijksgrouten, ter hoofd- en havenplaats in een vervallen woning, die een Europeaan met f 75 traktament beneden zich zou achten. Sic transit gloria mundi, zelfs wanneer zij stamt uit drakeneieren.

De bevolking heeft zich intusschen gaandeweg vermengd met Portugezen, Spanjaarden en Hollanders, waaruit een ras is voortgesproten van half christelijke (eerst katholieke, daarna protestantsche) half Mohammedaansche nietsdoeners, die grootendeels nog de slechte neigingen bezitten der Alfoeren, maar weinig hebben overgenomen van de energie der blanken. Zelve te lui of te hoovaardig om den vruchtbaren grond van Batjan te bewerken, laten zij daarvoor volk overkomen van de naburige eilanden, dat steeds schijnt te krijgen te zijn, schoon het 't leeuwendeel der vruchten van zijnen arbeid moet afstaan, terwijl de Batjanezen zelve zich bepalen tot wat vischvangst, jacht op wilde varkens of vogels en dergelijke meer voorname bezigheden. In de laatste 10 jaren

(*) Ik ken andere koloniale machten, die in hetzelfde geval verkeeren.

heeft die invoer van vreemd werkvolk, voornamelijk van Talauters en Javanen, een groote vlucht genomen, ditmaal echter niet voor Batjanezen maar voor Europeanen. Naar ik meen in 1880 reisde in Indië Jhr. M. E. F. Elout van Soeterwoude, wien het bloed van zijn voorvader, den commissaris-generaal Mr. C. Th. Elout, door de aderen stroomde, en die was vervuld met de ambitie om deze streken tot nieuwen bloei te brengen door het oprichten van groote maatschappijen tot exploitatie van 's lands rijke hulpbronnen, liefst eene nieuwe O. I. Compagnie zonder de misbruiken en politieke macht der oude. Die jonge Elout — zijn vader, onlangs overleden, was de bekende antirévolutionnaire staatsman, en zijn broeder Mr. W. is de bekende ijveraar tegen den opiumvloek — kwam ook te Batjan en vond daar een rijken grond met eene arme sultansfamilie, die niets liever verlangde dan van dien grond wat meer voordeel te trekken door hem afstaan tot cultuur van gewassen voor de Europeesche markt. De heer Elout, in kongsi met drie andere heeren, verkreeg dus in 1881 van den sultan concessie voor de exploitatie in het geheele gebied Batjan van delfstoffen, bosschen, woeste gronden en parelbanken, met enkele uitzonderingen in het belang van den vorst of de bevolking, o. a. voor de exploitatie der dammarbosschen, die dus niet in het contract is begrepen. Als cijns aan den sultan moet worden betaald een fixum van f 1500 per jaar, benevens f 1 voor elken in exploitatie genomen bouw. De concessionarissen droegen hunne rechten en verplichtingen over op de Batjan-Maatschappij, opgericht 15 October 1881 met een kapitaal van f 2.400.000 en sedert bekend door haren onafgebroken tegenspoed, hare serie van hoofdadministrateurs — de Rochemont, Vreede, van West, Goedbloed, Diepenheim (waarnemend), Abbema en Ohlendorff — waarvan de een het werk van den ander afbrak, gedeeltelijk ook door haar onoordeelkundig bestuur in Nederland, dat steeds het hoogste woord in de zaken wilde voeren zonder er verstand van te hebben wat trouwens een algemeen en bijna onoverkomelijk euvel is van ondernemingen in Indië met directies in Nederland. De energieke oprichter bezweek helaas nog spoediger dan de onderneming, die het tot heden met allerlei proeven en onderverhuingen heeft

uitgehouden. In 1887 of 1888 maakte, voor Rotterdamse reflectanten, de heer Jan C. Teves een reis naar Batjan, ten einde te onderzoeken of de gronden aldaar geschikt waren voor tabakscultuur, in welk geval een deel er van zou worden overgenomen in onderhuur. De heer Teves bracht een rapport uit, op grond waarvan eene *Rotterdam-Batjan Cultuur Mij* van de *Batjan-Maatschappij* overnam het exploitatierecht der bij het hoofdeiland gelegene kleinere Kasiroeta en Mandioli. Hoe de tabakscultuur daar, ten gevolge van ongeschikt klimaat (te veel droogte op het eene eiland, te veel vocht op het andere) volslagen fiasco maakte, het tragische lot van den hoofd-administrateur Abbema, die de verbittering over zijnen tegenspoed gedeeltelijk scheen te verhalen op zijn werkvolk en daarvoor thans, zoo de G. G. hem niet begenadigt, zwaar zal moeten boeten, is algemeen bekend en overigens in de *Locomotief* van 26 Mei tot 9 Juni 1894 door mij uitvoerig uiteengezet. Ik voeg hieraan nog toe, dat de oorspronkelijke Batjan-Maatschappij zelve ook is omgezet in eene andere, op gewijzigde finantiële grondslagen maar met ongeveer dezelfde aandeelhouders — in den regel een veeg teeken — en dat door haar het eiland Mandioli nu weder is onderverhuurd aan den heer Witkamp, die het er schijnt te gaan probeeren met het planten van palla (muskaatnotenboomen).

Na dezen korten historischen zijsprong, die mij voor het in de landbouwgeschiedenis van Indië zoo bekend geworden Batjan wenschelijk voorkwam, keer ik terug op het rechte pad van mijn reisverhaal.

De haven Laboeha (*) instoomende, ziet men de kleine plaats in een halven cirkel vóór zich liggen. Links, op het noordelijk vastland der baai, naast eenige kleine woningen, het dammarpakhuis van den heer Diepenheim. Deze heer Diepenheim studeerde vroeger te Delft, kwam door aanbeveling van familie onder de aandeelhouders als boekhouder bij de Batjan-Mij, werd later employé en na het vertrek van den heer Goedbloed waarnemend administrateur, behalve voor de koffietuinen, waarvan hij geen verstand had en die dus wer-

(*) Laboeha, een naam dien men zeker honderdmaal op de Indische kusten aantreft, beteekent in 't algemeen »havenplaats».

den gesteld onder administratie van den heer Birkenholz. Tijdens zijn waarnemend administrateurschap was de oude sultan van Batjan »Assoeltanoel Ibnoe Soeltanoel Manaroes Bifadoli Robbal Alamin Tadjoe Moelki Poetra Moehammad Sadik Sjah» overleden, en, in afwachting der aanwijzing van een troonsopvolger, werd het bestuur over Batjan en het executeeren der nalatenschap opgedragen aan den controleur, met eene commissie van zich noemende »rijksgrooten». De controleur Stormer nu was een vriend van den heer Diepenheim, en onder dat tusschenbestuur verkreeg deze, toen het zeker was dat hij niet zou worden benoemd tot definitief administrateur der *Batjan Exploitatie Mij*, de exploitatie van een aantal dammart osschen, vroeger gegund aan de Batjan-Mij. Zooals ik toch boven mededeelde omvat de concessie van de Batjan-Mij slechts de exploitatie van delfstoffen, bosschen, woeste gronden en parelbanken, terwijl met name zijn uitgezonderd de dammarbosschen op Batjan (Lekei) en Kasiroeta. De afstand in exploitatie aan den heer Diepenheim strijdt dus niet tegen het contract, maar wordt van de zijde der Batjan-Mij minder fair gevonden; de heer Diepenheim daarentegen beweert weder, zich over die Mij te beklagen te hebben. Ik zal mij natuurlijk in dezen twist niet mengen, maar vermeld het geval omdat de mogelijkheid bestaat dat er een rechtzaak uit voortvloeit. Dammar toch wordt wel is waar als een hars of gom getapt uit den dammarpijnboom, maar een groot deel, vroeger aan de boomen ontvloed, ligt in verharden vorm onder den grond, en het kan dus een punt van twijfel uitmaken of die harde stukken dammar niet moeten worden gerekend tot de delfstoffen, waarvoor de concessie zonder eenige uitzondering is gegund aan de Batjan-Mij of hare rechtverkrijgenden. De heer Diepenheim maakt intusschen, hoor ik, met zijne zeven dammarbosschen goede zaken. Zijn contract met de prinsen, verleden voor den heer Stormer als fungerend notaris, luidt dat al de dammar uit die bosschen zal worden verkocht door zijne bemiddeling, waarvoor hij de helft der winst ontvangt met een minimum van f 3 per pikol.

Op eenigen afstand rechts van zijne pakhuizen liggen aan de baai de woningen der prinsen Oemar en Oes-

man, beide kandidaten voor den »troon" van hunnen overleden vader. Daarnaast staat de controleurswoning, dan de kota Laboeha, met kleine woningen van de christen inlanders en enkele Chinezen, ons eenig rechtstreeksch gebied; vervolgens, vlak aan het strand, het verscheep-pakhuis der Batjan-Mij, verder rechts bosschen en kleine woningen langs de baai en groene bergen. Links op den achtergrond de berg Amassi, rechts het Sibela-gebergte, alles bedekt met of afgewisseld door groen. Ziedaar het panorama dat zich, in een halven cirkel, voor het oog van den ter reede komende ontvouwt. Vlak vooruit in de baai treft nog den blik het wrak van een engelschen driemaster, die eenige jaren geleden lek werd en in brand vloog, en toen door den gezagvoerder hier op de kust is gezet. Het wrak is nu door kaailui ingericht tot societeits lokaal, maar zal waarschijnlijk eerstdaags door middel van dynamiet in de lucht worden gezonden.

De administrateur der *Batjan Expl. Mij*—ik behoorde te zeggen »*waarnemend* administrateur", want volgens contract is het nog de heer Abbema — zendt, tot afhaling van een kennis, de sloep der Batjan-Mij uit, en ik profiteer mede van de gelegenheid. De Mij heeft hier, behalve die sloep, nog een stoombootje, de »*Henriette*", dat vroeger over de groote zee naar Ternate stoomde, maar nu slechts wordt gebruikt om op de omliggende eilanden de dammar optezamen, terwijl de Mij rechtstreeks per booten der Pakketvaart Mij naar Java en Europa verscheept. Aan den wal staat de vnd. adm., de heer Ohlendorff, zelf en noodigt mij na kennismaking terstond zeer beleefd, met hem te rijden naar Brangkadollan, de hoofdonderneming der Mij (op een paar andere punten van het eiland heeft zij nog bij-ondernemingen) ongeveer drie kwartier uurs van Laboeha op de helling van het gebergte. De controleur is zoo welwillend, mij een, gelukkig even welwillend, paard te leenen, en na een zeer prettigen morgenrit, het laatste gedeelte door de jonge palla aanplantingen die nu zijn aangelegd, bereiken wij de ruime houten administrateurswoning, net gemeubileerd, zelfs voorzien van een biljart met toebehooren, en over de glooiende bergheiling een prachtig uitzicht biedende op de baai van Batjan. De administrateur, schoon eenzaam, heeft het daar met zijn f 1000 traktament en

f 1 per pikol dammar nog zoo kwaad niet.

Na den inwendigen mensch wat te hebben versterkt, maken mijn gastheer en ik een tocht te paard over de onderneming. Rechts het administrateurs- erf uitrijdende, bereikt men spoedig de kampong der Talauters. Deze inwoners der benoorden Ternate gelegene (maar tot Menado behoorende) Talauer eilanden vonden, naar het schijnt, op de plek waar hun wiegje stond, of liever waar zij in den slendang bengelden, geen behoorlijk bestaan, wat mij verwondert daar op die eilanden padi, koffie, pisang, klapper enz. groeien en er veel wilde varkens, vogels en visch moeten voorkomen. Hoe dat zij, de Talauters trekken, als de duitsche hannekemaaiers naar Nederland, naar alle windstreken om te werken. De luie Batjanezen zelve laten hen, tegen een klein tantième, hunne dammar inzamelen, sago kloppen en visch vangen. De Batjan-Exploitatie-Mij heeft er een honderdtal aan 't werk, die in een afzonderlijke kampong wonen en zich van de Javanen, behalve door krachtiger vormen, ook onderscheiden door de kabaaïen, broeken en hoedjes waarmee men ze ziet loopen. Het zijn flinke werklui en over 't algemeen nogal handelbaar, maar in November 1892 waren zij wat rumoerig naar aanleiding der zaak van hunnen landsman Lambert, die de opzieners Lourens en Klavert had aangevallen, waarvoor hij wel zijn reden zal hebben gehad maar natuurlijk werd gestraft. Door deze kampong heen rijden wij de onderneming van noord over oost naar zuid om, langs den aanplant van Liberiakoffie die nu op groote schaal is aangelegd. De directie der Mij toch heeft na allerlei proeven, waarbij de eene administrateur weer uit den grond trok wat de andere er had ingestoken en die zich niet slechts uitstreckte tot de Moluksche kruidnagelen en specerijen maar zelfs tot onzen echt nationalen (echter uit Peru stammenden) aardappel, besloten zich te bepalen tot koffie, dammar en palla (muskaatnoot met foelie), wellicht ook nog tot het zoeken van parelschelpen, waaruit kleine versierselen, doosjes enz. worden gemaakt. Er staat nog heel wat aanplant Java-koffie, maar voor nieuwen aanplant legt men zich vooral toe op de meer en meer gebruikelijke Liberia. Het geheel ziet er goed onderhouden uit, maar

de ontginning moet, te oordeelen naar de boomstronken van verbazenden omvang, wier geheele uitroeiing te veel zou kosten en die dus nog tusschen de koffie zitten, veel arbeid eischen. De bergen van Batjan zijn n. l. zeer rijk aan hout, waaronder men vele stammen hunne toppen bijna buiten het gezicht statig recht ziet omhoog schieten en waardvolle soorten aantreft, als ebben- en ijzerhout; het exploiteeren daarvan op groote schaal zou echter geen winst geven, door de noodzakelijkheid om voor het vervoer wegen te maken naar en in het gebergte. Een verbazend groot pakhuis, tevens loods voor de bereiding, staat te midden der koffieaanplantingen. In een grooten halven cirkel het administrateurs huis omrijdende, komen wij zuidelijk daarvan aan de kampong der Javaansche contractanten. Er zijn thans ongeveer 400 Javanen te Batjan werkzaam, maar te weinig vrouwen, toen ik er was naar ik meen slechts een 60, doch er zouden juist nog 80 uitkomen. De mannen leven met deze dames grootendeels buiten echt, maar voor de orde op de onderneming en zeker soort van ziekten is het wenschelijk, dat het aantal der beide seksen niet te veel verschille. De kampongs zijn net onderhouden, en de woningen, in aaneengeschakelde pedaks, voldoende, althans niet minder dan een Javaan van armen stand op zijn geboortegrond heeft. De opzichters woningen zijn net en ruim, de wegen goed. Op korten afstand van de hoofd Javaansche kampong is het hospitaal, met een wel voorziene apotheek en een dokter-djawa, die wat Hollandsch spreekt en, naar de administrateur mij verzekert, zeer bekwaam is in zijn vak. In het hospitaal tref ik een zestal mannen en twee vrouwen aan, natuurlijk afgezonderd en naar mij schijnt goed verpleegd. Wat ik op den toestand der Javaansche werklui te Brangkadollan hoofdzakelijk tegen heb is, dat zij te weinig verdienen en voornamelijk door het voorschot en de goedkoope opium worden verlost om naar Batjan te gaan. De werkman ontvangt slechts 20 cents per dag, wat dan wel moet zijn met inhouding van 20 cents voor het genotene voorschot, want volgens contract moet het dagloon 40 cents bedragen. De administrateur verzekert echter dat de meesten bij taak werken en dan een zeer goed dagloon

kunnen verdienen, maar of zij dan niet verbazend hard moeten werken, zou ik niet durven beslissen. Overigens zijn de behandeling, woning en voeding thans voldoende, en dat zegt reeds veel. De heer Ohlendorff staat dan ook met het Javaansche werkvolk op een goeden voet, heeft slechts eens moeilijkheid met hen gehad, n. l. in September 1893 toen vele getuigen in de zaak Abbema van Makassar waren teruggekeerd, waaronder het prestige zeer had geleden, terwijl de heer Ohlendorff zelf nog met het karakter van den Javaan minder bekend was. Terwijl 's morgens op het appel een ploeg werkvolk vóór hem was gehurkt, maakte hij één hunner een standje, waarop deze plotseling oprees om zich te verdedigen. De heer O., meenende dat de man hem te lijf wilde, gaf hem een klap, en bijna op hetzelfde oogenblik stond de heele ploeg als één man dreigend en schreeuwend vóór hem. Geen wapen bij zich hebbende, zag hij zich genoodzaakt te vluchten, en werd in de koffietuinen door enkele haantjes de voorsten vervolgd. De Talauters, die steeds met de Javanen op gespannen voet leven en daarom van hen afgezonderd worden gehouden, kwamen hem echter te hulp, en zoo is hij er zonder kleerscheuren afgekomen. Daar hij oorspronkelijk in de bedoeling van den oprijzenden Javaan zelf zich had vergist, is hij, naar ik meen, zoo verstandig en eerlijk geweest, bij het bestuur voor de menschen een goed woord te doen, zoodat de zaak min of meer is getoetoept. Sedert laat de goede verstand houding niet meer te wenschen over.

Te half twaalf zijn de heer Ohlendorff en ik terug te Laboeah, en brengen een bezoek aan den controleur Roos, die mij daarna begeleidt naar de nabijgelegen woning van prins Oemar, stamhouder van het oude Batjansche sultanshuis. Ik kan niet zeggen dat dit bezoek op mij een aangename indruk maakt. De prins, gekleed in een geel baatje, gestreepten broek, wit linnen schoenen en klein mutsje (songko), ziet er niet erg aristocratisch of gunstig uit; evenmin, maar toch wat beter, zijn broeder, met een wit jasje en broek en klein zwart kalotje. Prins Oemar draagt op zijn gelaat en in zijne oogen de duidelijke sporen van het opiumgenot. Zijne woning, die toch dunkt mij bij de niet onaanzienlijke inkomsten,

welke de prinsen nog trekken van Europeesche ondernemers en eigen onderdanen, zeer geriefelijk kon zijn, draagt evenals de eigenaar den stempel van verwaarloozing, is bijna vunzig te noemen, met een vochtige pendoppo zonder eenig meubel, een binnengallerij met gemeene tafel en stoelen, en een binnenhuis waarin ik slechts een enkelen blik kan werpen. genoeg echter om te zien dat ook daar het omgekeerde van weelde heerscht. De prins zegt bijna geen woord, presenteert ons hoegenaamd niets, kortom is onwellevend. Van de prinsessen zien wij natuurlijk niets; zij moeten, naar ik verneem, het beste deel der familie zijn, en houden zich o. a. onledig met het vlechten van zeer fijne zeeffjes uit rotan, waarvan er zes in elkaar passen, en die zij voor f 4,50 het stel verkoopen; op de boot koop ik later zoo'n stelletje van den hofmeester. Kinderen met ongekamde stoppelhoofden begluren ons uit het binnenhuis, doch komen niet te voorschijn. Kortom het geheel is alles behalve vorstelijk, en wanneer het ontkiemen uit drakeneieren in de Molukken de hoogste adelbrief is, dan heb ik toch nog liever onzen Europeeschen adel, die ook wel voortkomt uit roof, moord, doodslag, vorstengunst, maar veel goedmaakt door aangename vormen en jovialiteit.

De indruk, dien Batjan in 't algemeen op den vreemdeling, op mij althans, maakt, is verre van gunstig. Een vervallen vorstengeslacht; een luie, gemengde, noovaardige bevolking, zich voedende met visch en sago die zij nog door anderen laat vangen en bereiden; eene europeesche nijverheid die tot nu toe noch zichzelf noch iemand anders ten zegen maar velen tot ongeluk is geweest; eene natuur, in het prachtige complex der Molukken geenszins uitmuntende door schoonheid — ziedaar Batjan.

Boeroe.

Den 22sten Maart 's avonds te 4 uur gaan wij van Batjan onder stoom met koers Z. t. W. $\frac{1}{4}$ w. Des avonds passeeren wij de Obi-eilanden, die met het kleine stukje van de stad Ternate en Batjan het eenige rechtstreeksche

gouvernements-gebied der residentie Ternate vormen. Zij hadden vroeger een zich noemenden radjab, maar door de »Moluksche koningen» (Ternate, Tidore, Halmaheira en Batjan) werd deze niet als een hunner erkend. De eilanden, waarvan het voornaamste Groot Obi of Ombirah heet, zijn bekend voor hunne vruchtbaarheid in sago en muskaatnoot, die er in 't wild groeit, en voor den rijkdom hunner kusten aan schildpad (karet). Reeds een dertig jaren geleden werd tot exploitatie dezer voortbrengselen concessie gevraagd door een drietal Hollandsche heeren, ik weet niet met welk resultaat. Thans heeft eene firma te Makassar concessie voor de exploitatie der Obi-eilanden, maar zij zal voorloopig slechts op kleine schaal werken voor eigen export, althans voor zoover ik weet tracht zij niet de concessie in eene Maatschappij te brengen, waarvan trouwens Batjan al licht zou afschrikken.

Van de Obi-groep, die wij oostelijk laten liggen, varen wij recht zuid naar de oostkust van Boerce oftewel baai van Kajeli, die den 23sten Maart 's morgens te 6 uur vlak voor ons ligt. Zooals wij het naderen, n. l. aan de noordoostkust, ziet men Boeroe voor zich liggen als een laag, lang uitgestrekt gebergte, dat vooral op de noordkust kaal en rotsachtig schijnt en slechts een groene strook laat langs het strand. Ten zuiden van Kajeli ziet men een paar toppen, die iets hooger zijn dan de rest, maar toch qua berg niet veel beteekenen; zij heeten de Batoe doea of Moeder en Dochter. Op de westkust ligt, meen ik, de hoogste berg van het eiland, de Tomakoe of Piek van Boeroe, maar die kunnen wij hier niet zien. In vroeger tijd was het hollandsch bestuur daar in het Westen geconcentreerd, en wel in eene sterkte die geen zegen had, want in 1668 werd zij door onachtzaamheid van een zekeren sergeant Boudewijnsz uitgemoord, en twintig jaar later, hernomen en verbouwd zijnde, sprong zij in de lucht. Thans is, naar ik meen, onze aanrakir g met West-Boeroe beperkt tot partikulieren ondernemingsgeest, en wel door de vergunning tot mijnbouwkundig onderzoek in de regentschappen Togi en Tomahoe, aldaar gegeven aan wijlen Dr. Schneider van Soerabaia, welke ontginning naar 't schijnt zich niet slecht laat aanzien voor het zwarte en, naar beweerd wordt, ook voor het gele goud. Het Gouvernement beperkt thans zijne vestiging tot de

oostkust, te Kajeli, waar wij een posthouder hebben, vroeger een controleur, die echter door den resident Riedel (Boeroe behoort onder Ambon) als onnoodig werd geëmoveerd. Een detachement is hier niet, wel een klein fort, dat echter wordt gebruikt voor gevangenis en bezet door z.g. schutterij uit de ingezetenen. Die ingezetenen bestaan in hoofdzaak uit Maleijers en christenen, welke laatste door den ijver van twee op Boeroe werkende zendelingen niet onbelangrijk toenemen. Er zijn er thans, naar ik meen, ongeweer 900. De oorspronkelijke Alfoersche bevolking werd tempo dhoeloe onderworpen en naar de bergen gejaagd door van Malakka en elders afgezakte Maleijers, die zelve aan het strand bleven gevestigd en later weraen vermeerderd met Chinezen en Arabieren. De Alfoersche bevolking in de bergen is nog heidensch, geloof aan allerlei verbazende overleveringen, booze en lievé geesten, maar heeft toch een tikje meegekregen van den Islam in zooverre zij ook gelooft aan één Opperwezen. Zij houdt zich, behalve met matten vlechten, voornamelijk bezig met landbouw (padi, sago, koffie, klappers, veelsoortige vruchten, ebbenhout, kajoe poetih) en brengt de producten naar de Maleijers, Christenen, Chinezen en Arabieren aan het strand, die er de grootste voordeelen van trekken en de afzakkende Alfoeren zooveel mogelijk bedotten. Een dergelijke toestand dus als langs de kust der zelfbestierde landen van Celebes. De kruidnagelteelt is ook op Boeroe het slachtoffer geworden van het vernielings traktaat der compagnie met den sultan van Ternate, onder wien het toen behoorde. Trouwens door de groote concurrentie vooral van Mauritius en Zanzibar zijn de nagelprijzen aan de Europeesche markt zóó laag geworden, dat de teelt weinig voordeel meer geeft. Het voornaamste, bijna beroemde, product van Boeroe is de kajoe poetih olie. Op de reë van Kajeli liggende zien wij, boven het groen der plaats, geheele witte strepen en plekken, aanplantingen van den boom die deze anti-rheumatische olie oplevert. De bladeren worden geweekt in water, dit daarna gekookt en de vervliëgende olie in buizen opgevangen. Aan boord der *Reael* komen verscheidene prauwen met kajoe poetih olie, verpakt eerst in flesschen en deze weer in eigenaardige kisten van gaba gaba (zwarte stelen van palmbladeren). Zij worden

geladen voor den meergenoemden rondreizenden Chinees, die een agent ook te Kajeli heeft. Losse flesschen worden ons door verscheidene aan boord komende staartdraggers en inlanders aangeboden; ik koop er een voor een gulden, en verbeeld mij, als ik ze later tegen de gevolgen der nachtrust aan dek gebruik, dat ze waterachtiger is dan die uit de kamp te Semarang, waaruit weer blijkt dat niet altijd hij, die het dichtst bij 't vuur zit, zich het best warmt.

De plaats Kajeli ziet men van de reë in de groote wijde kom der baai (die ten N. en Z. hare eindpunten heeft in de steile kapen Karbouw en Roeba) liggen als een uitgestrekte reeks huisjes met atappen daken, in het groen of met groen bosch op den achtergrond, en met den traditioneelen vlaggestok bij de woning van den posthouder. Opvallend is het groote aantal torentjes van missigits die komen kijken uit het groen. De verklaring hiervan is dat de verschillende stammen in het gebergte, vroeger daarheen verjaagd, aan de kust nog hunne hoofden of regenten hebben, die van deze machtserkenning gebruik maken om van de menschen belastingen te heffen in rijst en sago. Zij hebben alle hun eigen missigit en kampong, en door deze blijvende aanraking worden de Mohammedaansche elementen in het heidendom der bergbewoners begrijpelijk. Niet minder dan elf zulke kampongs met bijbehorende moskeeën vormen de havenplaats Kajeli.

Behalve de kajoe poetih en wat copra heeft de uitvoerhandel van Boeroe weinig te beteekenen. De *Reael* blijft er dan ook niet langer dan de contractueele 4 uren, en stoomt 's voormiddags te elf uur weg naar Ambon.

Ambon.

Van Boeroe komt een stoomer, die den weg en zijn vak kent, binnen enkele uren in de haven van Ambon. Z. O. sturende laten wij het eiland Manipa, behoorende bij Ceram en vroeger bekend om zijne ons vijandige bevolking, die door de daaruit voortgevloeide »tuchtgingen» zeer is gedund, noordwaarts liggen. Daarna stoomen wij

weldra om kaap Alang, een der zuidpunten van het eiland Amboina, en zijn daarmede 's middags te 5 uur in de baai van Ambon.

Baai is eigenlijk minder juist, zeeëngte zou beter zijn, want het zuidelijke schiereiland van Amboina, Latimor, wordt door dezen diepen inham bijna geheel van het noordelijke deel, Hitoe, gescheiden; zij zitten, tusschen de westelijke baai van Ambon en de oostelijke van Bagoeala, slechts met een puntje aan elkaar vast. Dit is weer een der getuigen à charge tegen het moederland, in zake verwaarloozing en uitzuiging van Indië ten betoeve der batige sloten. Vroeger toch liep door die landengte tusschen de golven van Ambon en Bagoeala een kanaal, naar een kampong aan zijn oostelijken ingang kanaal van Passo genaamd. Sedert 1824 is deze doorvaart door verzanding onbruikbaar geworden, en het moederland, dat jaarlijks millioenen en millioenen als batig slot uit Indië naaste, heeft ook dit maar weer blauw blauw gelaten. Toch is het kanaal voor de scheepvaart hoogst noodig. Tusschen de stad Ambon en de oostelijk gelegene Oeliasser-eilanden en Ceram bestaat een drukke handel, maar alle vaartuigen van die eilanden moeten nu, hetzij noordelijk hetzij zuidelijk, het eiland Amboina omvaren, welk traject wegens de kapen van Alang en Noesanive voor zeilschepen zeer gevaarlijk is, zoodat jaarlijks een massa prauwen op die punten worden verbrijzeld. De heropening van het kanaal wordt des te wenschelijker wijl ook op dat verre oosten het oog der Europeesche industrie is gericht, en o. a. Ceram een prachtig terrein aanbiedt voor hout-exploitatie. Tot nu toe bestaat die in de residentie Amboina alleen op de Kei-eilanden, waar een stoomhoutzaagmolen werkt van de firma Langen & Co., thans overgegaan op den heer Kuhn, die jaarlijks belangrijke hoeveelheden timmerhout afvoert naar Ambon en Makassar. Indien zulk eene onderneming bestaanbaar is op de verwijderde Kei-eilanden, dan zeker nog eer op het dicht bij Amboina gelegene Ceram, dat een enormen, ja nog ongekenden rijkdom moet bezitten aan timmerhout en boschproducten in 't algemeen. De verbetering van het kanaal over de landengte van Bagoeala, die voor betrekkelijk geringe kosten kan plaats hebben, is een der factoren voor de beantwoording der vraag, of de Europeesche industrie

zich op Ceram zal wagen.

De tegenwoordige resident van Amboina, baron van Hoëvell, geeft zich voor die ontwikkeling van Ceram veel moeite, en wilde haar bevorderen door o. a. op Gisser, een eilandje aan de Z. O. punt van Ceram, waar thans onder den ass. resident van de afdeeling Banda slechts een posthouder staat, een controleur te vestigen. De heer Kielstra wist het echter in de Tweede Kamer weer beter, en op zijn voorstel werd de bestuursuitbreiding van den heer v. Hoëvell verworpen. Naar ik meen heeft de resident thans ook een plan ingediend om het kanaal van Passo te herstellen. Het zal mij benuwen of ook dit weer zal worden geketst.

Intusschen, ik ben de *Reael* vooruitgelopen, want zij ligt nog niet voor Ambon maar stoomt pas de baai in, eene der schoonste van de Molukken. Hoog heffen zich Amboina's beide zuidpunten, Alang en Noesanive, uit zee, omgeven door uitstekende reven, die menige prauw het leven hebben gekost. De geheele zeeboezem loopt daarna tusschen heuvelig terrein aan weerszijden, slechts een smalle strook laag land langs het water latende, waarop talrijke negorijen hare nederige woningen hebben gevestigd. Langs de hellingen der heuvels wisselt het eeuwige tropische groen hier en daar af met den meer open en geregelden aanleg van particuliere ondernemingen, meest notenperken, die hier echter een kwijnend bestaan voeren, gedeeltelijk doordat de muskaatnoot speciaal Banda schijnt te hebben uitverkoren als weligen tiergrond, ten tweede wegens gebrek aan werkkapitaal, waardoor de ondernemers zich hoofdzakelijk behelpen met de luie Ambonezen als werkvolk, terwijl men op Banda Javanen laat uitkomen of de bewoners van het aan Celebes zuidoostpunt gelegene eiland Boeton. Verscheidene dier Ambonsche perken zijn echter van de zeezijde niet te zien, liggen dieper in het gebergte. Links op den voorgrond verheft zich de groene top van den berg Karbouw, aan welks voet, vlak bij het water, men nog de hooge wallen ziet liggen van een oud, thans verlaten, fort. De duizend voet hooge Latoea en de vulkaan Wawani, ruim 3300 voet hoog, trekken het oog links, op het bergachtige Hitoe; rechtvooruit op hetzelfde schiereiland ziet men den top der Wankauwa.

Ongeveer 10 engelsche mijlen, of ruim drie uren gaans, in de baai ligt de stad Ambon, op de westkust van het schiereiland Latimor. Reeds in de verte zien wij hare roode daken in de avondzon schitteren tusschen het groen. Naderbij komende onderscheiden wij het fort met zijn vlaggestok, aan welks linkerzij de reë met zijn gouvernementsstoomer, en rechts de huizen met pannen daken in en om het fort. De Maleische buurt wijst zich aan door de spitse punt der missigit; nog verder westelijk blinkt een wit ijzeren dak, naar ik meen de vroegere sagofabriek van den zooveel besproken kapitein Carpenter, en steeds langs de kust naar het zuid-westen de kolenloods, waar de Regeering hare Ombiliën-kolen opslaat, die dezer dagen aldaar ontbrandden maar bij aankomst der *Reael* in Maart juist door de *Celebes* werden gelost. Achter de stad golft, hoog en groen, de lijn der heuvelen aan welker voet Ambon is gebouwd.

Als de *Reael* te half zes des avonds zijn saluutschot ver over deze schilderachtige stad tegen de bergen doet weerklinken, kan ik niet nalaten te denken aan mannen met gepluimde Rembrandthoeden en breede kragen, die deze streken voor ons kwamen veroveren. Zeker niet schilderachtiger dan op dezen schoonen avond in Maart 1894 toonde zich Ambon voor het eerst aan Cornelis Houtman, toen hij er ongeveer 300 jaren geleden het anker liet vallen. Ons stoomschip maakt een sierlijken zwaai naar het hoofd. Scherp afgesneden klinken op de brug de commando's van kapitein Wilkens tot den man aan 't roer en den officier aan het seintoestel: »halve kracht vooruit!» »Stop!» »halve kracht achteruit!» »tenga tenga!» »kanan» — »wat duivel wil dat schip vandaag niet zwaaien!» — »halve kracht vooruit!» »Stop!» De 1ste stuurman staat vóór aan de boeg, op de verschan-sing, te wachten op het »laat vallen je anker!» Deze evolutiën van het schoone zeeschip worden met belangstellende aandacht gadegeslagen door een schilderachtige groep, het penseel eens meesters waardig. Op de punt van het hoofd, uitstekende buiten het atappen dak dat den steiger over zijne grootste lengte bedekt, staan zij samengedrongen, Europeanen, Ambonezen, soldaten, Chinezzen, mannen, vrouwen, kinderen, in kleederdrachten en kleurmengelingen die afwisselen van het bonte solda-

tenpak tot de bruine menschenhuid der Amboneesche jeugd. Deze laat hare beenen zóó op het uiterste puntje van den steiger over het water bengelen, dat men zich moet verwonderen haar niet bij geheele rissen in het diepe sop te zien vallen, waar zij zich trouwens wel weer zou uitredde, want zij zwemt als rotten. Lawaaierig is de groep niet — geschreeuwd wordt er niet veel in de Molukken — maar teekenachtig zeer zeker. Weldra ligt de *Reael*, met wijd naar de dukdalven uitgebrachte stalen en touwen trossen, op 20 vadem diepte voor het hoofd, en dringt hare naar buiten geschoven loopplank de voorste rij der baliekluivers terug, om in het volgende oogenblik te kraken onder het gewicht van talloze af- en opgaande ongeduldigen.

Ik ga, schoon de avond reeds begint te vallen, terstond aan wal; Ambon daar vóór mij te zien liggen zonder het deksel dezer groote specerijdoos even optelichten is mij niet mogelijk. Ik meen reeds den geur der kruidnagels optesnuiven. Ach, die poëzie en die werkelijkheid! Een mengeling van visch-, huiden- en warme menschenlucht slaat mij om het hart bij het doorloopen der overdekte ruimte van den steiger. Dan volgt, nog midden in zee, een laantje, lief en groen, op het oog eer bestemd voor avondwandelingen van minnende paren dan voor schreeuwende koelies, die er ronddraven met balen en kisten, terwijl het, in plaats van rozengeur en maneschijn, is omgeven door rottende zeeproducten. Onder een poort door, die er zeer krijgshaftig uitziet maar slechts dient tot kantoor voor den braven heer Bouman, den voortreffelijken en hulpvaardigen agent van de Paketvaart Mij, komt men op een kleine binnenplaats, aan weerskanten omgeven door pakhuizen en lokalen der Mij. Door een tweede poortje bereikt men een stadwaarts loopenden weg, omgeven door moeras, welks atmosfeer nóg onwelriekender is dan de reeds genotene. Zoo heeft het noodlot gewild dat men, om dit land van geurige belofte te betreden, het zintuig van den reuk moet onderwerpen aan de smartelijkste beproevingen.

De genoemde poorten aan weerszijden der binnenplaats van de Paketvaart lokalen behoorden weleer tot een der talrijke versterkingen, door de Compagnie in deze streken aangelegd. Het Gouvernement verkocht later dat en het

daarbuiten aan zee gelegene terrein aan een paar Chinezen, onder voorwaarde dat hier voor stoombootmaatschappijen, door het Gouv. geöctrojjeerd, steeds een aanlegplaats en een weg naar de stad moest blijven. Een grappig koopje kreeg of liever gaf zichzelf daardoor wijlen de Ned. Indische Stoomvaartmaatschappij. Toen toch deze Mij het zag aankomen, dat zij de vlag zou moeten strijken voor eene nieuwe, kocht zij de bedoelde terreinen van hunne Chineesche eigenaren, om de nieuwe onderneming den voet dwars te zetten, maar zij vergat, of werd door de olijke Mongolen onkundig gelaten, van de beperkende bepaling dat de officieele stoombootdiensten hier steeds hun los- en laadhoofd moeten behouden. Toen dus de Koninklijke Paketvaart-Mij haren dienst begon, en de Ned. Indische haar concurrentie bleef aandoen door vrije vaart op Ambon, moest telkens een voor het hoofd liggende stoomer des eijenaars van het terrein zijne trossen losgooien en zee kiezen zoodra een boot der Paketvaart-Mij kwam opstoomen. Deze toestand was natuurlijk onhoudbaar, en de Ned. Indische heeft dus eieren voor haar geld gekozen door alles over te doen aan hare opvolgster.

Met eene gewaarwording als zonk telkens de grond onder mij weg, warm door de tegenstelling der lauwe stad met den frisschen zeewind, doelloos, natuurlijk vergeefs beproevend om iets te krijgen wat op een rijtuig lijkt, dwaal ik den eersten avond door Ambon rond, en kom niet zeer voldaan over mijn eerste kijkje op de hoofdplaats der Molukken aan boord terug. Den volgenden dag zal ik trachten mijne schâ intehalen, en ga er, na een hartig ontbijt, reeds vroeg op uit. Het laantje en de weg naar de stad zijn nu, bij hoog water, minder onwelriekend, ik bereik dus zonder beproeving het kruispunt met steenen wachthuisje, waar men rechts afslaat naar de Maleische kamp of het residentiehuis, links naar de pasar en de stad. Ik volg eenige vrouwen, die hunne groenten en vruchten dragen naar de ruime overdekte markt aan de zeezijde. Onbevalliger kleeding dan die van deze Amboneesche Christinnen (zij schijnt haren oorsprong verschuldigd aan het aandringen door zendelingen of predikanten op een stemmig kleed voor de godsdienstoefening) zag ik in geheel Indie niet. Een lange zwarte ka-

baai, meest van zwart geverfd blauw linnen, hangt van den hals tot de hielen, ongeveer als de leelijke mannenregenjassen in Holland en dikwijls zóó lang, dat men bijna vreest de draagsters over hun eigen soepjurk te zien struikelen. De Mohammedaansche vrouwen zijn er gelukkig vrij van gebleven, en dragen sarong en kabaai. Ook de mannelijke orang selam ziet men in het gewone Javaansche costume, een kort broekje met of zonder sarong en een baadje, maar in plaats van den hoofddoek veelal een songko of mutsje. De Javanen, hier geïmporteerd, dragen natuurlijk den hoofddoek. De mannelijke orang serani hebben meest een kabaai of jasje en pantalon, soms met het verfonfaaide kastoren of strooien ventutie-hoedje, dat ik reeds voor Menado beschreef, soms met den blooten zwarten kroeskop. Schoonheid van geslacht vind ik onder de vrouwen weinig; de mannen, meest welgevormd en regelmatig van gestalte, komen mij in hunne soort knapper voor. Over 't algemeen echter ligt ook op deze bevolking de stempel van gebrek aan veerkracht, van zekere indolentie, eigen aan menschen die zich niet behoeven intespannen om te leven. Wat sago, visch, en als opwekkende drank wat sagoeweer, daarmee is de Ambonees klaar, en alle drie kan hij tegen zeer geringe inspanning krijgen. Met gemak schijnt hij zelfs meer te verdienen, want volgens van ouds in het land bekende Europeanen is het verwonderlijk, hoe, bij een minimum van arbeid (cultuurdiensten zijn in Ambon afgeschapt, de heerendiensten zeer verminderd en de zogenoemde »burgers" geheel vrij) de Ambonees steeds geld schijnt te hebben voor feesten van allerlei aard, waarbij onder den kleinen christenman niet zelden de wijn- en brandyflesch dapper wordt aangesproken. Gemakzucht is de hoofdtrek van het volkskarakter, maar aan de andere zijde hebben de Ambonezen veel goeds, zijn niet immoreel, gevoelig voor lof of blaam (wat bij bedienden wel ontardt in toorn over de minste aanmerking) en hebben vooral ééne goede eigenschap boven den Javanen: eerbiediging van eens andermans eigendom. Een Ambonees, die steelt, is een groote zeldzaamheid. Van afkomst zijn zij, naar men weet, Alfoeren, op welke eerst de Hindoesche, daarna de Mohammedaansche, ten slotte de christelijke invloed zich heeft doen gelden, de

laatste vooral met veel succès. Een deel der bevolking heeft zich vermengd met de Europeanen, en hunne afstammelingen hebben natuurlijk, evenals de kleurlingen elders, met hen gelijke rechten verkregen. Ieze zijn allen christenen. De inlanders worden naar hunne staatkundige rechten onderscheiden in »burgers" en negorijlieden, voornamelijk verschillend doordat de eersten geen gedwongen diensten behoeven te presteeren, wat echter weer van minder belang is geworden sinds de cultuurdiensten (gedwongen kruidnagelteelt) zijn afgeschafft. Onder beide vindt men christenen en mohammedanen. Voorts zijn te Arabon een aantal Javanen gevestigd, meest afstammelingen van derwaarts door Europeanen meegebrachte beedienden, benevens een vrij groote kolonie Chinezen en Arabieren.

Op de markt, waar weder alles behalve specerijengeur heerscht, vind ik ongeveer hetgeen men op een passar in de Molukken kan verwachten: sago, miloe, kruidnagelen, noten, pisang, papaja, obie, ketella, aardappelen, kapok, snuisterijen en import-artikelen van allerlei aard, zee- en rivierisch in soorten, schildpad, schelpen, en vooral Ambonezen met hunne vrouwen, maar deze voor zoover ik weet niet te koop. Aan de bedrijvigheid op deze passar zou men zeggen, dat de handel te Ambon heel wat beteekende, maar inderdaad is het niet veel zaaks en bepaalt zich de energie en bekwaamheid van den Ambonees nagenoeg tot deze marktdrukke, d. i. tot het plaatselijk voorzien in de zaken van dagelijksch verbruik. Aan eigenlijken handel, zelfs kleinhandel, doet hij niet. Bijna alles op dit gebied is in handen van Chinezen of Arabieren. Ook de Europeaan te Ambon kan daartegen niet op, daar de Chinees zelf het binnenland bereist en de producten door allerlei akals tegen veel lager prijs kan opkopen dan zij ooit aan Europeanen zouden worden gegund. Voor eene der twee Europeesche toko's in de handelsbuurt zag en rook ik een groote massa visch, die daar te drogen lag, en maakte hieruit op dat de eigenaar ze exporteerde, doch hij vertelde mij dat geen Europeaan op Ambon exporteert en de visch slechts bestemd was voor de hem gegunde leverantie ten behoeve der Marine. Een belangrijk artikel van export dreigt bovendien voor de Molukken verloren te gaan: de kruidnagel. De kruid-

nagel is de bloemknop van een boom, die 40 tot 50 voet hoog kan worden, en groeit in trossen aan het einde der takken. Een goede boom levert jaarlijks een Amst. pond d. i. 4/5 kati op. Als de knoppen nog jong zijn zien zij wit, worden groen, daarna rood en, na geplukt en ingedroogd te zijn, zwart. De bevolking zelve gebruikt geen kruidnagelen, maar laat ze opkopen voor export, die echter meer en meer afneemt. De cultuur toch wordt bedreigd door de kwaal, die alle producten voor de Europeesche markt op hunne beurt treft: prijsverlaging. In de 17de eeuw was de prijs der kruidnagelen in Europa verbazend hoog en werden er schatten meê verdiend. Sedert is hij geleidelijk gedaald, en thans maakt de cultuur hare kosten nauwelijks meer goed. Evenals voor de Javasuiker, die wordt doodgedrukt door de concurrentie van den beetwortel, is voor kruidnagel mededinging van elders de doodsteek, voornamelijk van Mauritius en Zanzibar, die alleen meer nagelen schijnen voorttebrengen dan de geheele Europeesche markt behoeft. Onder de verplichte teelt (opgeheven in December 1863) ontving de planter nog 25 cents per kati; thans, in vrije cultuur, van den opkooper slechts 15 à 20 cents. Het meest wordt door inlanders nog aan den kruidnagel verdiend wanneer hij tevens knutselaar is en er verschillende voorwerpen van weet te maken, als mandjes, sloopjes, sigarenkokers en dergelijke, die door den heerlijken geur welken zij afgeven bij vreemdelingen op mailbooten enz. grif van de hand gaan. Ook de kruidnagelboom zelf wordt nagemaakt, meest door Amboneesche vrouwen, en wel de stam van het natuurlijke hout, de vruchten van een soort vlier, papatjeda genaamd. Zoo'n kunstboompje zag ik aan boord voor f 30 verkoopen, maar ik geef de voorkeur aan een mandje van echte kruidnagelen, dat lekkerder riekt en goedkooper is. Ook de nagemaakte bouquetten van vogelvéeren, een andere kleine Ambonische industrie, kunnen mij niet bekoren; de reuk wordt mij liever gestreeld dan het gezicht.

In plaats van den kruidnagel gaat men zich, evenals te Ternate, nu meer toeleggen op teelt van muskaatnoten en foelie, maar de palla wil op Ambon niet zoo goed gedijen als op Banda, en bovendien toont zich in den laatsten tijd een ziekte in dit gewas, waarover na-

der bij mijn bezoek aan Banda. Behalve door de noten zoekt men den kruidnagel ook te vervangen door meerdere aanplanting van klapperboomen, ter bereiding van copra, die als uitvoerartikel in al deze streken toeneemt; voorts door liberiakoffie, die hier wel wil gedijen.

De inlandsche landbouw bepaalt zich in het Ambonsche natuurlijk hoofdzakelijk tot de sago. Padi als hoofdaanplant lijdt ook hier schipbreuk op het gebrek aan irrigatie, waardoor de aanleg van sawah's onmogelijk en het gewas dus bijna alleen op droge velden of ladangs geteeld wordt. Sago groeit op verscheidene der Ambonsche eilanden in 't wild, zonder dat dus aan- of bijplant noodig is; de cultuur zelve is daardoor zeer gemakkelijk, maar de bereiding blijkt werkelijk, zooals ik reeds meedeelde naar aanleiding der voorgenomen sago-fabriek op Halmahera. Djangong of miloe wordt insgelijks in het Ambonsche veel geteeld en gegeten. Voorts natuurlijk andere aard- en vele boomvruchten. De bosschen op de Ambonsche eilanden bevatten prachtig timmerhout, ook ijzer- en ebbenhout, maar worden zoo goed als niet geëxploiteerd; het kappen van wegen om het hout te slepen, het krijgen van werkvolk daartoe en het transport naar Java, Singapore of Europa schrikken, schijnt het, de ondernemers af. De Batjan Mij zelfs, die ook op dat eiland prachtig hout vindt en althans de hoofdwegen reeds heeft, ziet voorloopig van bosexploitatie in 't groot af van wege de kosten. Gomsoorten komen in Ambon veel voor, maar voor de zachte gomcopal is, naar reeds gezegd, de markt tegenwoordig slecht. Visch leveren de Ambonsche zeeën veel op, maar de Ambonees vischt hoofdzakelijk voor eigen gebruik. Tripang heeft men er zeer veel en wordt uitgevoerd. Pareloesters liggen om enkele der eilanden in grooten getale. Andere schelpen, waaronder zeer mooie, komen insgelijks veel voor, maar ik raad ieder af ze meetenemen als speelgoed voor zijne kinderen, de kleine schelpjes althans, daar ik bij ondervinding weet dat die kromme horentjes, jaren lang in rottende zelfstandigheden op den zeebodem hebbende gelegen, de kiemen kunnen bevatten voor uitslag en andere voor onze kleinen minder aangename verrassingen.

Nijverheid bestaat op Ambon zoo goed als niet, behalve de reeds genoemde kleine handwerkjes van kruidnagelen en vogelveeren, meest door vrouwen gemaakt. Onder de orang serani vindt men echter enkele smeden, metselaars, timmerlui, schoen- of kleermakers. Van de inlanders zijn enkelen grove meubelmakers, smeden of pottenbakkers. Deze weinige aanleg voor industrie in aanmerking nemende (misschien ligt het, bij de goedkope volksvoeding, alleen aan het ontbreken van »het heilige moeten») hoorde ik met verwondering, dat enkele Amboneesche Christenen zelf de violen maken, waarop zij spelen. Het zijn er dan wel violen naar, met snaren van sterk geharst touw, maar zij strijken toch, of liever de muzikant strijkt er op met een stok, dien hij in 't midden vasthoudt en aan 't einde voorziet van een prop om het afglijden van de snaren te beletten. Muzikanten kunnen op Ambon nogal een duitje verdienen. Geen land toch, waar zoo het dansen in eere is als onder de christenbevolking in deze residentie. Zowel onder de hogere christeninlanders als onder de lagere is het geven van dansteesten, bekend als »danse danse», algemeen. De muziek bestaat daarbij uit een soort ronzebons, voor zulke gelegenheden te huren en ongeveer samengesteld uit een viool, bas, fluit, klarinet, trom en trompet. De dansen zijn de onze, de wals langzaam en slepend, de quadrille gecommandeerd in Amboneesch Hollandsch. De balzaal is de voor-, achter- of binnengallerij van het huis of huisje, al naar de localiteit, zoo de ruimte binnen ontbreekt desnoods op het erf of het grasperk. De dames (die dikwijls des morgens passarwaarts gingen in de onoogelijke zwarte soepjurk, boven beschreven) zijn op de »danse danse» niet onbevallig gekleed in een lange nette kabaai, nauwe sarong met plooitjes, mooi bewerkte slofjes (soms ook op de kousen), het haar opgebonden in een kondé met een bloem of een kannetje achterin (de kam mag, meen ik, alleen worden gedragen door »burgeressen») en op zijde glad gestreken met was, terwijl de wenkbrouwen veelal zijn geretoucheerd met lampenzwart. De heeren vertoonen zich in allerlei costumes, opgeduikeld op venduties van Europeanen, ouwe verkleurde rokken, zwarte gekleede of ongekleede jassen, grijze vrijesch . . s, witte, zwarte

of gekleurde pantalons, vesten, doekspelden, gepomadeerde haren, en garen of wel in 't geheel geen handschoenen — alles natuurlijk varieerende naar den stand en de geldmiddelen der dragers. De stemming is in den beginne meest kalm, vervelend zelfs, maar slaat op het einde dikwijls over tot luidruchtigheid, daar op de Ambonsche feesten stout wordt gedronken, ook door de dames, brandy, arak, wijn of wat verder van hunne gading is. Officiëren, 's nachts van de sociëteit komende en brandy, jenever of wijn medebrengende, zijn op zulke danse's van lui die het niet te breed hebben welkome gasten, en op kleine dronkemanstwisten marcheert dat in den regel vrij goed, schoon menige Amboneesche jongen, met zijn dikke ronde kin in stijve boordjes, op de vrijmoedige officieren in nette uniform niet weinig jaloersch is. Dat christenleeraars, vooral zendelingen, tegen deze dans- en drinkfeesten ijveren, spreekt van zelf, maar de natuur is sterker dan de leer, en evenals wij gaat de Amboneesche Christen met zijne ondeugden voort al zingt hij ook Zondags in de kerk het hoogste lied.

Intusschen, ik sta met mijn bezoek nog steeds op de passar, ongeveer aan den ingang der stad, en het wordt dus tijd — zooals wij te Leiden zeiden wanneer wij van de kroeg naar Tethof gingen — om een landje verder te gaan.

De te Makassar en Menado gevolgde methode om mij op de hoogte te stellen door rondrijden is mij best bevallen, en ik tracht dus weer een of ander vehikel op te charren. Reeds den vorigen avond heeft een half hollandsch sprekend kroeskind mij gebracht bij een Ambonees aan de zuidzijde van de Chineesche kamp, die beweert rijtuig te verhuren. Ik heb daar toen zien staan een soort van vogelkooi op wielen, waarin de gevangene vóór, achter, rechts en links door tralies (jaloëziën) kijkt. Daar dit bleek te zijn het eenige voertuig, in deze wagenverhuurderij beschikbaar, heb ik gevraagd met den cipier — ik wil zeggen koetsier — op den bok eenige uren er in te mogen rondrijden. Het antwoord luidde: »koesier soeda pigi," wat mij noopte naar mijn hotel ter zee te retireeren. Thans, in den morgen, tred ik opnieuw de loods binnen, vind er denzelfden broeder in kabaai en fladderbroek, en doe een bod naar den-

zelfden gevangenenwagen, dien hij, als een eenigen schat in deze doode negorij, liefkoost met den blik eener moeder voor haar troetelkind. Thans luidt het antwoord: »koesier belom datang." Ik knor iets terug, en laat mij door een anderen kroeskop — in de Ambonsche straten steeds bij de hand — zeggen dat aan de zeezijde, tusschen de passar en de stad, nog een christen woont die een dogkar verhuurt. Warm en pufferig kom ik daar aan, en de knaap verdwijnt over een steiger in een soort van schuur op zee, waar een dogkar en een paard wel het laatste zou zijn dat men verwachtte. Hij komt echter terug met de zegevierende boodschap: »dogkar is er wel, maar koesier tida ada." Ik begin te begripen dat koetsiers op Ambon nog zeldzamer zijn dan rijtuigen, en laat mij, als laatste poging, door het kroeskind geleiden naar het eenige hotel, waar ik, door hardnekkig in zijne voorgallerij tegenover het logement te blijven zitten, ten slotte den eigenaar te spreken krijg, hem mijn duivelschen wensch uiteenzet om door Ambon rond te rijden, en tot mijne verbazing — de mensch gaat spoedig op in zijne omgeving — verneem dat niet slechts een deelemannetje maar ook een koetsier te krijgen is, en beide voor mij zullen worden ingespannen. Nimmer gevoelde ik, onder het stribbelen van mijn gehemelte tegen de koolzuurbolletjes van een flesch ajer blanda, zoo voldaan de waarheid van het: »aanhouder wint."

Ik tref een Maleischen koetsier, afkomstig uit West Java, met flinke oogen in den pienteren kop, eene aangename afwisseling van de papedagezichten die men hier te zien krijgt. Hij begrijpt terstond mijne bedoeling om mij rond te rijden langs het merkwaardigste der plaats, en houdt uit eigen beweging stil wanneer hij mij iets wil wijzen of mededeelen. De stad is regelmatig gebouwd, met een groot langwerpig plein aan de zeezijde tusschen het fort, de Chineesche kamp en een aantal particuliere Europeesche huizen. Zuid-Oostwaarts van dit plein loopen een twaalftal flinke straten en dwarsstraten, benevens een aantal kleinere wegen door de kampongs. Dien kant rijdt mijn deelemannetje het eerst op, langs het hospitaal waaraan niets bijzonders is te zien, naar het, zeer doelmatig daar dichtbij gelegene, mooie kerkhof, waar enkele monu-

menten de aandacht waard zijn, o. a. van den geleerden Duitscher Rumphius, die, in dienst der O. I. Compagnie getreden, als consul te Amboina de bouwstoffen verzamelde voor eene geschiedenis van de vestiging der Hollanders op Amboina, naar Europa wilde terugkeeren om er zijne studien (ook over de natuurlijke historie der Molukken) uittegeven, maar kort vóór zijn vertrek blind werd, toen te Amboina bleef, van de Compagnie eenige schrijvers kreeg om zijne werken teboek te stellen, en na nog 24 jaren aldus een leven van arbeid en studie te hebben geleid in 1693 daar overleed. Het manuscript zijner geschiedenis van de vestiging der Hollanders is bewaard in de archieven der Compagnie te Amsterdam. Langs een allerliefsten achterweg, waar het zoo stil en rijtuigloos is dat de enkele voorbijgangers mijn deelmannetje aanstaren met ronde wijde oogen, als koeien die voor 't eerst een spoorwagen zien, brengt mijn Javaan mij naar het schoone buiten *Batoe Gadjah*, woonplaats van den resident. Zijn naam ontleent dit landgoed aan het riviertje Batoe Gadjah, waaruit de badplaatsen hun water ontvangen. Het huis is laag en met atappen dak, maar zeer breed en met uitgestrekte bijgebouwen; de tuin prachtig en keurig onderhouden; het geheel schoon gelegen aan den voet van groen begroeide heuvels. Boven over die heuvels, ten oosten der stad, heeft men goede wandelpaden met prachtig vergezicht op de baai en hare beide oevers. Ongeveer een uur gaans ten Z. O. van Batoe Gadjah komt men langs een dier paden aan een zeer diepe, schuin aflopende grot, Batoe Lobang genaamd, vol druipsteen en vleermuizen en daardoor moeielijk diep binnentedringen.

Langs een breeden weg rijd ik naar de zuidzijde der stad terug en sla links af over een bruggetje naar de Maleische kamp, ook kampong Semblaja genaamd. Aan den ingang ligt de Missigit, welker spits men van de zeezijde boven het groen ziet uitsteken. Een poort in een witten ringmuur geeft toegang tot een ruim voorplein, waarachter een gebouw dat onder van steen en boven van hout is, met zinken dak en puntigen toren. Van binnen zie ik niets anders dan een groot vierkant lokaal, belegd met matjes, en aan de eene zijde een houten machine met opgaande trappen, veel weg hebbende van een pop-

pen- of goochelaarskast. De Maleische kamp geheel doorrijdende, vindt men aan het andere eind weer het christendom, in den vorm van een nieuw in 1886 van steen, hout en atap gebouwd kerkje, met een school erbij, voor de inlandsche christengemeente. Nóg verder gaande bereikt men de groote steenkolenloodsen voor gouvernements- en oorlogstoomers, waaraan de *Celebes* juist de Ombiliën-kolen ligt te lossen. Dicht bij die loods hebben een paar ingezetenen een optrekje aan een stukje strand, wat te Amboina zelf niet is te vinden. Daarheen houdt men wel pic nic's of gebruikt er zeebaden, en voor kinderen is het heerlijk om aan 't strand te spelen. Geheel aan de andere zijde, ten noorden der stad — nu ik toch van pic nic's spreek — is ook eene daarvoor nogal bezochte plaats, een bron op de heuvels bij kampong Halong, met christenschool en christen-inwoners; men gaat daarheen met een bootje tot bijna in den oostelijken zak der baai, of wel te paard over de heuvels.

Van de Maleische kamp keer ik terug naar de Chineesche, in welks westelijk en netst gedeelte de groote christelijke kerk ligt. Zij is gebouwd in 1781, alweer van steen beneden, hout in 't midden en atap boven. Behalve voor de huizen in en enkele bij het fort, wier pannen daken reeds van de zeezijde de aandacht trekken, zijn nagenoeg alle huizen te Amboina gedekt met atap. De kerk, met zware houten boogdeuren ter linker- en rechterzijde, ziet er uitwendig niet zeer aanzienlijk uit, wat ook bij de omgeving nogal zou afsteken. Van binnen is zij mooi en ruim, met een zwart houten preekstoel tegenover het orgel, nette bruinhouten banken in drie rijen langs de zijmuren en in 't midden een massa goede stoelen, terwijl voor het christelijk prestige van den Resident (vroeger Gouverneur) is gezorgd door een troonhemel, waaronder een met mooie gouden randjes afgezette bank. Twee predikanten bepreëken deze kerk, maar het christelijk Amboina had in den laatsten tijd nogal eens gelegenheid om te peinzen over het vraagstuk, hoe twee mannen iederen Zondag christelijke broederliefde kunnen leeraren en toch elkaâr alles behalve als broeders behandelen, of het moest zijn als Kaïn en Abel. Van den hemelschen strijd naar den aardschen is dan ook slechts één stap, en zoo rijd ik van de kerk naar

de kazerne oftewel fort *Nieuw Victoria*, bij welken naam men niet heeft te denken aan Englands troon- en penningvaste koningin, maar aan eene overwinning, door onzen Steven van der Hagen in 1605 behaalt op de Portugezen, waardoor deze koene zeeman Amboina in ons bezit bracht. Naar die zege *Victoria* genaamd, werd het fort van 1770—1780 herbouwd en toen gedoopt *Nieuw-Victoria*. Het heeft uitwendig een fors aanzien, met stevige blauwe muren achter de gracht en zeven bastions, op ieder waarvan de naam van een der zeven provinciën prijkt. Ook op de westervoort, aan de zeezijde, ontwaart men de wijding van dit fort aan de republiek der zeven provinciën uit een daarop gebeiteld schip, met de inscriptie »*ita relinquenda ut accepta*” en de zeven wapenschilden der provinciën er om heen. Over een langen ophaalbrug de sterkte binnenvindende, vindt men inwendig bijna een kleine stad, waaruit zich verklaart dat deze forten bij de inlanders bekend staan als de »kotta”. Het is doorsneden door breede wegen, waaraan ruime officierswoningen, kazernen en andere militaire etablissementen en in het midden een groot plein, waarom de gouvernementen-kantoren en het post- en telegraafkantoor. De poort aan de zeezijde uitgaande, wordt men — althans tegen het midden van den dag — terstond onthaald op een doordringende kerrie-, visch- en vetachtige uienlucht, blijkende te komen uit een groote loods aan zee, waar de soldatenvrouwen den maaltijd voor hunne laki's zitten te bereiden, onder gelach en gekakel van belang. Hier was vroeger het hoofd voor de stoombootdienst, maar alle goederen moesten toen buiten het fort worden omgedragen, tot vermijding van welken last men het hoofd heeft verplaatst naar de vroeger beschrevene localiteit, de zeezijde van *Nieuw Victoria* aan de Mina's overlatende. Op de reë ziet men thans slechts den gouvernementstoomer *Raaf*, in kalme rust zoo hij niet de zee moet klieven voor een van 's residents tochten naar zijne omliggende eilanden, benevens eenige inlandsche vaartuigjes, langzaam de masten wiegelend op het water.

Na het fort neem ik vluchtig in oogenschouw de andere gebouwen op Ambon's centraal plein: de societeit, ruim en luchtig, mij wat al te luchtig, met twee biljarten in een open achtergallerij en één binnen, benevens eene

slecht voorziene leestafel; het politie-kantoor, de woning van den luit. kolonel, andere particuliere woningen, waarover ik niets weet te zeggen, en aan de noordwestzijde de cantine, die er zooals de meeste cantines in Indie ruim en vroolijk uitziet. Langs dit »zuiphuis” — om met den soldaat te spreken — rijd ik een langen weg langs zee ter linker en kamponghuisjes ter rechterzijde naar de kalie Batoe Mera, aan welks overzijde nóg een missig ligt met een kampong er om heen, naar ik meen voor de inlandsche orang slam, in ieder geval het uiterste noordpuntje der stad. Hiermede is zij in hoofdzaak bekeken, maar ik rijd haar voor mijn genoegen nog eens dunnetjes om, en kom langs de boei, die niets opmerkelijks heeft dan een even beleefden als brauwenden cipier, bij het »hotel” terug. Over mijn karretje ben ik zeer voldaan en betaal dan ook, behalve een flink »presèn” aan mijn Javaanschen automedon, met genoegen de f 6 voor 3 uur, wat op Java erg duur zou zijn.

Men zal wellicht hebben opgemerkt dat, schoon het onderwijs in Ambon zulk een groote rol speelt, daarvan in mijne plaatsbeschrijving geenerlei melding wordt gemaakt. De reden is, dat mijn bezoek aan de hoofdstad der Molukken viel op goeden Vrij- en daarop volgenden Zaterdag, zoodat er in deze stille week geene gelegenheid was om leerlingen en onderwijzers in functie te zien. Niettemin wil ik uit wat ik hier en daar opving het belangrijkste over de onderwijsinrichtingen mededeelen.

Wat betreft het Europeesch onderwijs heeft Ambon niets bijzonders. Het openbaar inlandsch onderwijs daarentegen heeft er, evenals in de Minahassa, een grooten omvang verkregen, nl. 23 openbare inlandsche scholen alleen in de afdeeling Amboina, 27 in Saparoea en 72 in de geheele residentie. Wat echter te Ambon meer in 't bijzonder opmerking verdient, is het bestaan van twee afzonderlijke instellingen van inlandsch onderwijs, de kweekschool voor inlandsche onderwijzers met externeschool, en de zoogenaamde »burgerschool.”

De kweekschool (*) heeft, naar men weet, ten doel

(*) Dergelijke kweekscholen zijn thans gevestigd te Bandoeng, Djokjakarta, Probolinggo, Fort de Kock en Makassar. De school te

de opleiding van inlandsche onderwijzers, die daarvoor na het eindigen van den vierjarigen cursus een eind-examen afleggen, en dan benoembaar zijn tot onderwijzer bij openbare inlandsche lagere scholen en tot hulponderwijzer aan de kweekschool zelve. Zij is gevestigd in een flink gebouw, waar behalve de schoollokalen ook vertrekjes zijn voor de leerlingen, 50 in getal. Ieder hunner heeft, als regel, een afzonderlijk kamertje, eenvoudig gemeubileerd, met een bed, tafel, een paar stoelen, een kastje enz. Vroeger woonden de leerlingen op hun eigen gelegenheid, bij familie en dergelijke, wat aan het onderwijs en de tucht op school niet bevorderlijk bleek, waarom het internaat werd ingevoerd; in 1877 was echter de toen gebruikte localiteit zóó bouwvallig, dat tijdelijk de leerlingen opnieuw aan zichzelf werden overgelaten en eerst in November 1881 het tegenwoordige gebouw betrokken. Hun kost krijgen de kweekelingen van buiten, waarvoor de meeste een kosthuis hebben, waar zij terecht komen voor f 6 tot f 10 's maands; daarvoor en voor hunne kleeding krijgen zij van het gouvernement eene toelage van f 12 of f 15, n.l. het maximum van f 15 aan de 20 verst gevorderden, ijverigsten of knapsten. De meesten krijgen van ouders of bloedverwanten er wat bij, en wie dat niet heeft moet zich erg behelpen — tout comme chez nous. Zoowel door ambtenaren en aanzienlijken als door minderen en behoeftigen is plaatsing van hunne zonen op de kweekschool zeer gezocht, zoodat voor het thans aangenomene maximumcijfer van 50 (vroeger was het minder) steeds een overvloedig aantal candidaten zich aanmeldt. Om toegelaten te worden moeten de jongens minstens 12 jaar oud zijn, en zooveel kennis hebben als aan eene gewone inlandsche school in den regel wordt verkregen, doch wanneer er meer sollicitanten zijn dan

Djokja is pas onlangs gekomen in de plaats van de in 1884 opgehevene kweekschool te Magelang (die zelve had vervangen de allereerst, n.l. in 1851, te Soerakarta opgerichte) wijl het bleek dat Bandoeng en Probolinggo in de behoefte aan inlandsche onderwijzers voor Midden Java niet konden voorzien. Een kweekschool te Padang Sidempoean (Tapanoeli) is ten vorigen jare opgeheven, als overtollig geworden wegens het geringe aantal gouvernementsscholen in de Bataklanden en de aldaar nog voorradige inlandsche onderwijzers.

open plaatsen wordt door den hoofdonderwijzer, ten overstaan der schoolcommissie, een soort toelatings-examen afgenomen in het lezen, schrijven, rekenen, Maleisch, soms ook wat aardrijkskunde of natuurlijke geschiedenis, waarna de knapsten natuurlijk met de plaatsen gaan strijken. De kweekelingen zijn bijna zonder uitzondering christenen, hoewel de school ook toegankelijk is voor Mohammedanen. Het onderwijs aan de school zelf, gegeven door een hoofd-, een tweeden, een derden, een teeken-, en twee inlandsche onderwijzers, loopt over de Nederlandsche en Maleische talen (op andere kweekscholen, naar gelang der plaats hunner vestiging, met een of twee andere inlandsche talen erbij) schrijven, rekenen, vormleer, aardrijkskunde, geschiedenis, natuurkennis, landbouwkunde, hand- en rechtlijnig teekenen, landmeten, paedagogiek, zingen en gymnastie. De taal, waarin onderwijs wordt gegeven — het *voermiddel* zooals vakmannen het noemen — is het Nederlandsch en Maleisch. Met de Ambonezen, evenals met inlanders elders, heeft men veel moeite om hun den juisten klemtoon op vele Nederlandsche woorden te leeren, maar uit mijn gesprek met een paar inlandsche onderwijzers, op die school klaar gemaakt, bespeurde ik dat deze zwaarigheid toch heel aardig wordt overwonnen. Ook onze eigenaardige Nederlandsche uitdrukkingen of spreekwoorden vallen den inlander moeilijk te begrijpen en worden dikwijls op koddige wijze door hem verbasterd. Met het Maleisch hebben de Ambonezen evenzeer moeite, wegens het mengelmoesje dat zij in hunne jeugd leeren (bahasa, verkort van »bahasa tanah” of landstaal). Het best voldoen zij in die vakken, die meer op het geheugen aankomen dan op het verstand, bijv. in aardrijkskunde en geschiedenis. Vooral in zang echter munten de Ambooneesche kweekelingen uit boven die van alle andere scholen, zoodat zij daarin zelfs — n. l. het zingen van koren, met begeleiding van de door enkelen verdiens- telijk bespeelde viool, fluit en andere instrumenten — hunne geliefkoosde uitspanning zoeken, terwijl die op andere kweekscholen weder meer wordt gezocht in lichaams oefeningen en denkspelletjes, zooals dammen, be- legering, trictac, schaakspel, waarin vooral de Javaantjes bollebozen schijnen te zijn.

Voor de paedagogiek (opvoed- en onderwijskunde) is faan de kweekschool eene uitmuntende oefenschool verbonden, n. l. de z. g. »externenschool." Die school is toegankelijk zoowel voor de kinderen van aanzienlijke als van mindere inlanders en zeer door hen gezocht, n. l. door de christenen, want Mohammedanen zijn er, evenals op de kweekschool, weinig, hoewel het onderwijs er zoo neutraal mogelijk moet zijn. De verstgevorderde leerlingen der kweekschool, nl. die der 4de klasse, geven hier onderwijs onder toezicht der Europeesche of inlandsche onderwijzers, waarbij het Maleisch als voermiddel wordt gebruikt. De vakken zijn wel niet zoo talrijk als die op de kweekschool, maar omvatten toch Nederlandsch, Maleisch, lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde, teekenen en zingen. De kweekschool met hare bijbehorende oefenschool is aldus eene werkelijk nuttige en merkwaardige inrichting. Vele uitstekende inlandsche onderwijzers worden door haar afgeleverd. De gezondheidstoestand der kweekelingen laat echter nogal eens te wenschen over, vooral in het regenseizoen, door de in de Molukken ook onder militairen en schepelingen zooveel voorkomende beri-beri. Men heeft dit wel toegeschreven aan de onvoldoende gouvernementstoelage van 12 — 15 gulden 's maands en daaruit voortvloeiende onvoldoende voeding, maar het Gouvernement kan toch niet alles doen, en zij, die van deze gelegenheid om hunne zonen te zien opgeleid tot eene ervollen stand in de maatschappij wenschen gebruik te maken, moeten dan maar zorgen, ook van hunne zijde of door bloedverwanten of vrienden iets tot het onderhoud hunner jongens bijtedragen. In den laatsten tijd passen de onderwijs-autoriteiten (te Ambon is een inspecteur gevestigd) tegen de beri-beri op de kweekschool met succés den maatregel toe om de lijders, van elders dan Ambon afkomstig, terstond tijdelijk naar hun geboorteland terug te zenden, waar zij meestal spoedig herstellen.

Behalve de kweekschool noemde ik nog als eene eigenaardige Ambonsche inrichting de »burgerschool". Ik heb reeds vroeger (*) uiteengezet, wat deze »burgers" in de Minahassa en de Molukken zijn. Vroeger ontvingen de kinderen dezer geprivilegeerde klasse van

(*) Bladz. 39.

inlanders hun onderwijs aan eene Gouvernements 2de (ter onderscheiding der 1ste, waar kinderen van Europeanen gingen) lagere school, maar sedert 1869 is zij herdoopt in eene »Ambonsche burgerschool". Deze is echter niet slechts toegankelijk gesteld voor kinderen van burgers (christenen en Mohammedanen) maar ook voor andere meer aanzienlijke of vermogende inlanders, benevens voor vreemde oosterlingen. Zij telt thans ongeveer 250 leerlingen, jongens en meisjes, waaronder 150 kinderen van aanzienlijke inlanders (radja's, patih's, orang orang kaja) en een 15-tal Chinezen. Het schoolgeld wordt geheven volgens vier klassen, naar ik meen van f 6 tot f 1.50 per maand, terwijl de vijfde klasse gratis wordt toegelaten. Aan het hoofd staat een hoofdonderwijzer met vier hulponderwijzers en twee kweekelingen. Het onderwijs wordt gegeven in de Nederlandsche taal; het Maleisch wordt er slechts onderwezen in de twee hoogste klassen.

Voegt men bij de genoemde scholen nog die voor de kinderen van Europeanen en de talrijke voor gewoon inlandsch onderwijs (die volgens het besluit van Ind. Staatsblad 1893 no. 125 geleidelijk zullen worden gescheiden in scholen 1ste en 2de klasse, waarvan de eerste met meer uitgebreid program voor de kinderen van aanzienlijken en goeoden, de tweede met zeer elementair onderricht voor minderen) — en men zal erkennen dat in de residentie Amboina, nog meer dan elders, het Gouvernement voor het onderwijs doet wat het kan.

Ik sprak daareven van »burgers", en bij mijn terugkeer naar boord, na mijn rondrit door Ambon, maak ik nog op eigenaardige wijze kennis met het muzikaal gedeelte van een, vooral uit die heeren samengesteld, corps: de schutterij. Naar men weet toch zijn zij vrijgesteld van alle lasten, maar moeten met de Europeanen — die zich echter veelal bepalen tot geldelijke contributie — den schutterplicht vervullen. Natuurlijk heeft de schutterij van zulke muzikale landslui ook een muziekcors, welks tonen mij plotseling in de ooren klinken, alsof zij ergens uit een kelder of spelonk voortkwamen, als ik in den namiddag naar de *Reael* terug wandel. Ik zie niets om mij heen dan een steenen gebouwtje, met eenige straatjongens er voor, en begrijp dus dat daar de con-

certzaal moet zijn. Door de reet van een deur glurende, word ik terstond ontdekt door een burger met een hoorn aan zijn mond, die beleefd op mij afschiet en mij noodt tot binnentreden. De deur wordt achter mij gesloten en het concert voortgezet. Nimmer zijn mijne trommelvliezen zóó verschrikkelijk op de proef gesteld. In een laag steenen gewelf, beter geëigend voor kerker dan voor concertzaal, ontlokken deze Ambonezen, met rood opgeblazen wangen, onder hunnen waarnemenden kapelmeester (de eigenlijke is juist ontslagen) zulk een ontzettend geweld aan hunne hoorns en slaat er een vlak naast mij zoo vervaarlijk op de Turksche trom, dat de zwaarste onweersbui te midden van weerkaatsende rotsen er slechts het zoet gemurmel van een beekje bij moet zijn. De burger-kapelmeester, die de maat aangeeft door heftig op en neer gaan van zijn toeterende wangen, is echter blijkbaar zóó ingenomen met het concert, en ook de overigen kijken, langs hun blaasinstrument, uit de rood beelopen oogen zoo gespannen naar den indruk dien het op mij maakt, dat ik al mijn moed bijeenraap om niet de handen aan mijn hoofd te brengen, en het stuk uithoor met dien trek van zalig genot op het gelaat en dat vernuftig aangeven der cadans met het hoofd, die immer, in kelder of gehoorzaal, den muzikalen mensch onder duizenden zullen onderscheiden. Na een vriendelijken groet in 't rond en een dankbaren handdruk aan den directeur, nu van een blazenden Aeöol herschepen in een goedig lachenden christen-Ambonees, ontsnap ik uit de concertzaal en kom, met de oorschelpen nog vol getoeter, als waren zij gedompeld in een bad van geluiden die naar binnen drongen en er niet weer uit willen, terug aan boord der *Reael*, waar ik oogenblikkelijk homoeopatisch word genezen door een woeste bravoure op de stoomlier.

Banda.

Zaterdag-avonds te 5 uur duiken te Ambon twee naakte inlanders naar de onder den vloed bedolven trossen aan de dukdalven, en stoomt de *Reael* weg onder de kalme belangstelling van een dikken drom burgers en soldaten op het palenhoofd. Te zes uur varen wij kaap Noesa-

nive, ter vermindering van het rif zeer wijd, om en zetten zuid-oostelijk koers naar Banda.

Diepe Zondagsrust ligt op de Moluksche wateren, als wij 's morgens te half zes het kleine eiland Ay, tot de Banda-groep behorende, zuidelijk laten liggen en recht op den Goenong Api aanvaren, die zijn regelmatig oplopenden kegel hoog in de wolken heft. Links ziet men de groene noordwestelijke rotspunt van Banda Neira achter Goenong Api uitsteken. Op den achtergrond verheft zich de lange bergreeks van groot Banda of Lontor, als een ronde hoorn om de beide andere eilanden gekromd.

De toegang tot de stad Neira, gelegen aan de zuidpunt van het gelijknamige eiland, is het z. g. Zonnegat, de nauwe opening tusschen den noordelijken rotshoek van Goenong Api en den noordwestelijken van Neira. Geen zeegezicht komt in vergelijking bij hetgeen wordt aanschouwd als men deze door de natuur gebouwde reuzenpoort nadert. Met een fellen wind, die den geheelen nacht heeft aangehouden, stoomen wij schijbaar recht op de bergen aan. De tusschenliggende straat is slechts op korten afstand goed te onderkennen, zoodat het schip zich tegen de granietmassas schijnt te willen verbrijzelen. De gezagvoerder op de brug heeft slechts oog en aandacht voor de rotsen en het tusschen liggende vaarwater; kort en scherp klinken zijne bevelen tot de twee stuurlieden aan het roer en den officier aan de telegraaf. Den kop nu eens hoog op de golven heffend, dan weer diep neerploffend, stormt de *Reael* als een vurig ros op de beide reuzen los. Het mooie schip, zoo hoog en kolossaal toen wij het uit onze tambangan te Soerabaia beklommen, schijnt thans een notendop, nu het met snelheid de hooge massa's nadert. Eerbiedig voelt zich de mensch gestemd bij deze plotseling zich openbarende macht van het groote op het kleine, van de redelooze massa op dit stipje denkend leven en vernuftige toepassing van menschelijke wetenschap. Maar ook nu weer overwint de geest. Bijna rakelings langs de hooge rots van Banda Neira stoomt de *Reael* tusschen haar en den steenen hiel van den Vuurberg door. Op dat oogenblik valt het saluutschot, en donderend werpen de bergen elkaar de, in deze kleine ruimte zoo hevig op hunne flanken samengeperste, lucht terug.

Nu is de *Reael* in veilig vaarwater, de kalme, schoone straat tusschen Banda Neira en Goenong Api. Aan weerszijden ziet men op de smalle strook, die de steil opschietende bergen aan den zeekant overlaten, onder het loover eenige hutjes van landbouwers of visschers; klapperbosschen, bamboe en groentetuinen getuigen van menschelijke cultuur. Ook te midden van het woud, waarmee de Goenong Api tot op het midden zijner helling is bedekt, ziet men open plekken, wijzende op aanplanting van nuttige gewassen. Naar den top wordt de berg, ongeveer 1000 voet hoog, dor en kaal; van den grooten daarbinnen gelegen krater is hier natuurlijk niets te zien. Aan de overzijde komen in het gezicht de roode en witte daken der huisjes van Banda Neira, waarop de Vuurberg hoog en somber neerziet, als wachtte hij slechts eene gelegenheid om uit zijn rookenden kop dood en verderf over die welvaart van dwergen uittestorten. Boven de stad teekenen zich de ronde hoektorens en gekantelde muren van het fort Belgica, waartusschen de driekleur lustig wappert. Zoover het oog reikt zet zich de nauwe straat, die men in enkele minuten zou kunnen overwandelen, met blauwachtig zwart water naar het zuiden voort, om kabbelend te breken tegen den voet der bergen van groot Banda.

Ook te Neira, als te Ambon en Makassar, komt de *Reael* voor een havenhoofd ten anker. Vlak daaraan liggen het pakhuis en kantoor der Paketvaart Mij; links en rechts langs de straat ziet men tal van kleine huisjes met hunne achtererven aan het water uitkomen, wat aan deze haven een vroolijk relief geeft. Als gewoonlijk vang ik terstond mijne omwandeling door de stad aan. Het is Zondag, maar in de handelsstraten der stad, aan het hoofd grenzende, merkt men daarvan weinig; de Chinezen toch breken zich met onzen rustdag niet het hoofd, en de enkele Europeesche handelskantoren zijn wegens aankomst der boot open. De belangrijkste hiervan zijn het agentschap der *Crediet- en Handelsvereeniging Banda*, opgericht in 1886 nadat de Handelsmaatschappij haar agentschap te Banda had ingetrokken, hoofdkantoor te Amsterdam. Voorts de *Bandasche Perkeniers-Vereeniging*, *Lutzow & Co*, *Mulder & Co*, sedert eenigen tijd naar ik meen in liquidatie, en *Blankert & Co*.

De Perkeniers-Vereeniging is een paar jaren geleden opgericht door eenige perkbezitters, wyl zij ontevreden waren over de minder coulante en huns inziens eigen-dunkelijke behandeling door de Crediet- en Handelsvereeniging. Uit den aard der zaak bepaalde zich de toetreding tot de perken die vrij waren; die bij de C. en H. V. in schuld stonden of door een consignatie-contract gebonden waren, bleven natuurlijk bij haar. De nieuwe Vereeniging, doelmatig bestuurd, neemt reeds een aardige vlucht; zij heeft boven de mededingster het groote voordeel, dat zij geen rekening behoeft te houden met bevelen van eene ver verwijderde, niet eens telegraphisch verbondene, directie, maar commissarissen en directeur (de heer Bruinier) te Neira zelve kunnen beslissen. Het eerste jaar handhaafden de deelnemers, om de zaak te steunen, de rente voor werkkapitaal ad $7\frac{1}{2}\%$, doch zowel de C. en H. V. als de B. P. V. zijn thans afgeslagen tot 6%. Beide kantoren houden zich, behalve met den uitvoer van noten en foelie, ook bezig met invoer van kramerijen, manufacturen, petroleum, sigaren, rijst, enz, die vroeger nagenoeg geheel in handen was van Chinezen en Arabieren. Voorts drijven zij, evenals de andere huizen, ruilhandel met Nieuw Guinea en de Papoea's, die zij voorzien van sarongs, hoofddoeken, slendangs, katoentjes, madapollams, drills, prints, aarde, ijzeren koperwerk, rijst, petroleum, borden, glazen, tot zelfs lampen toe, en van waar zij terug ontvangen vogelhuiden, schildpad, tripang, schelpen, gom-copal, wilde noten enz, welke zij uitvoeren naar Singapore of Europa.

Door twee smalle straten, met Chineesche toko's en eigenaardige half Indisch half Hollandsch uitziende huisjes (bijv. vensters met kleine ruitjes), komt men op een groot plein, waaraan de kleine, in 1763 gebouwde maar sedert vernieuwde en nette, kerk ligt. Daar ik gezang en orgel hoor treed ik binnen, en blijf in een bescheiden hoekje luisteren naar het door eene dame bespeelde serapientje, ter begeleiding van den niet al te fraaien zang, aangeheven door broeders in Zondags-jasjes en zusters in de bekende zwarte linnen morsjurken. De predikbeurt is, meen ik, voor inlandsche chistenen en christinnen, want Europeanen zie ik niet, maar bij al de nuances in de Moluksche eilanden is het mogelijk dat ik mij vergis. Daar

juist een diaken rondgaat met het zakje en ook mij in het voorportaal in de gaten krijgt, ontlast ik mij van eenig in mijn zak verwaald kopergeld, en ga weer een landje verder. Aan de andere zijde van het plein, oostelijk, ligt de jammerlijke ruïne van het fort Nassau, in 1609 bij onze komst alhier gebouwd van klipsteen, en toen het beneden of waterkasteel genaamd. Thans dient het slechts tot ontzierung der omgeving en het bewaren van eenige goederen binnen de vervallen omheining. Het fort Nassau, laag gelegen, bleek in die woelige oorlogstijden niet voldoende, want reeds enkele jaren later werd, vlak daarbij op een heuvel, het fort Belgica gebouwd, in 1662 grotendeels weer afgebroken, maar van 1673—78 door Speelman tot zijne vorige sterkte teruggebracht. Het kon vroeger 400 man bergen, voerde 58 kanonnen, en werd beschouwd als geheel Neira tegen eene aanzienlijke zee- en landmacht te kunnen verdedigen. De hoogte beklimmende, vind ik het fort, welks vlag der *Reael* reeds van verre tegenwoei, uitwendig nog zeer stevig, met blauwe hardsteenen muren en aan de hoeken vijf dikke ronde torens, met daarom liggende bastions. De sterkte bestreek weleer de geheele straat tusschen Banda Neira en Lontor, maar is thans, evenals Nassau, een beeld van het »sic transit», daar zij slechts nog dient voor magazijnen, terwijl het Bandasche garnizoen is gevestigd in een ruim kampement aan de oostzijde der stad. De deuren, waarheen men langs houten trappen opstijgt, vind ik gesloten, en ik stel mij dus tevreden met het schoone gezicht op de stad, de straat, en het tegenover liggende Groot Banda. Het fort omwandelende sta ik opeens voor menschelijke ellenders, wat mij zoo spoedig mogelijk weer naar de stad doet afdalen, peinzende over de mortieren onzer voorvaderen, die donderden op dezelfde plaats waar thans lijdens aan booze zweren worden opgesloten.

Steeds oostelijk doorwandelende, kom ik aan de eigenlijke Europeesche buitenstad. Zoo leelijk en nauw als de handelsbuurt is, zoo schoon en ruim ziet dit kwartier er uit. Het wordt gevormd door twee breede straten, met dwarsstraten aan elkaar verbonden en aan weerszijden bezet met flinke steenen particuliere of gouvernementsgebouwen, politiekantoor, landraadszaal, enz. Aan den

bouw dezer huizen kan men de weelde uit den goeden tijd der perkeniers herkennen; sommige hebben op hun achtererf nog de afzonderlijke houten aardbevings-huisjes, een toevlucht voor het gezin bij die rampen, die vooral in 1629, 1683 en 1852 de zeer vulkanische Banda-eilanden hebben getroffen. Laatstgenoemde aardbeving ving aan in November 1852, en tot Januari 1853 kwam de grond niet in rust, terwijl bij den schok van 26 November de meeste huizen instortten en honderden menschen omkwamen. Behalve de toko's van Blankert & Co. en Lüt-zow & Co. vindt men in de Europeesche buurt, waartoe ook behoort de breede weg langs het strand, de woningen der meeste Europeesche particulieren, waaronder sedert eenigen tijd, behalve een civiele apotheker, ook een civiele geneesheer (het garnizoen heeft natuurlijk zijn militaire docter), zoon van een der perkeniers, die door deze relatie wel voldoende praktijk zal krijgen. Van de ambtenaren zijn de voornaamste de ass. resident (Banda behoort naar men weet onder Amboina), de president van den landraad en een Hollandsche predikant (er is bovendien een Maleische). Bij mijn bezoek wordt de functie van ass. resident, ten gevolge der ziekte van den benoemden heer Stormer, later op wachtgeld gesteld, vervuld door een controleur 1ste klasse, maar een ass. resident is, vooral nu de voorstellen van resident v. d. Hoevell tot uitbreiding van het bestuur op Ceram enz. zijn geketst, op Banda waarlijk geen weelde; met de perken en hunne talrijke contractanten, samenraapsel van Banda's eigene bevolking en de omliggende eilanden, heeft hij de handen vol werk.

Mijne wandeling, van het begin der Europeesche buurt langs het strand voorzettende, vind ik, na eenige particuliere woningen, links de societeit, een ruim gebouw met een paar goede biljarten en kegelbaan. De kletstafel is geplaatst op een grasperk aan de overzijde van den weg, vlak aan zee, zoodat men daar, over de straat heen, een prachtig uitzicht heeft op het tegenoverliggende Groot Banda. Aan de overzijde ziet men de weelderige woonhuizen van Spantjebij, Keizerstoren en andere notenperken, wit en met veel bijgebouwen, schilderachtige villa's aan den voet der berg en van Lontor. Op dat eiland liggen, naar men weet, de meeste perken. Terwijl Neira

er slechts drie telt, het op 2 uren varens daarvan gele-
gene Aij 6, en op de eilandjes Rozengain en Rhun nog 3
erfpachtsperceelen met noten zijn beplant, heeft Lontor
over zijne lange uitgestrektheid 25 perken, waaronder de
oudste en grootste en vele met karakteristieke namen,
zooals Orang datang, Spantjebij, Zoete inval, Lust, Welte-
vreden, Verwachting, enz. Daar de *Reael* te Banda slechts
ruim een dag verblijft, durf ik geen bezoek aan het uit-
gestrekte Lontor wagen, tot mijn grooten spijt echter,
want het is wel waard te worden bekeken. Met een
lange bergreeks in het midden, die zich bijna over het
geheele plm. 3½ uur gaans lange eiland uitstrekt en hare
hoogste toppen heeft in de *Bandeira*, de *Orang Datang*
en de *Kalka Bokha*, is het op de hellingen en langs het
strand van zijn voor- en achterwal als 't ware bezaaid
met notenperken en villa's. Terwijl het nabij liggende
Goenong Api bijna geheel een lava-bodem heeft, bezit-
ten Lontor en *Neira* een zwarten bovengrond, die den
notenmuskaatboom er weliger doet tieren dan op eenig
ander der Moluksche eilanden. Groot Banda of Lontor
speelde vroeger de hoofdrol in de geschiedenis dezer
eilanden. Te Lontor, aan de noordwest zijde, recht tegen-
over *Goenong Api* en schuin tegenover *Neira*, had men
de gouvernements kantoren voor de ontvangst der noten
en foelie, waarvan de levering aan de Compagnie en
later aan de Regeering verplicht was. Daar lag toen
ook eene batterij, die met eene tegenoverliggende op *Goe-
nong Api* den westelijken zee ingang volkomen bestreek
en beveiligde; het fort (*Hollandia*) is thans natuurlijk
zeer vervallen. Dicht daarbij is in de hooge rots een
trap uitgehouwen van 313 treden, die naar de landings-
plaats en de zee leidt en naar men beweert zelfs te
paard zeer goed was te bestijgen. Een en ander over
Lontor heb ik slechts van hooren zeggen; wie het per-
soonlijk wil bezoeken moet ik verwijzen naar de *Paket-
vaart Mij*, die er hem zoo aangenaam mogelijk zal brengen.

Langs het zuidoosterstrand van *Neira* verder wande-
lende, ga ik voorbij het heerlijk gelegene huis met tuin van
den ass. resident en door een prachtige laan van kanarie-
en andere boomen, langs verscheidene fraaie particuliere
huizen, naar het kampement. Men treedt dit binnen door
een nette poort, met het opschrift: MILITAIR KAMPMENT,

en wordt terstond getroffen door den lachenden aanblik
van het ruime plein, met prachtig uitzicht op de Straat
en de bergen van Groot-Banda. Waarlijk, de hollandsche
boeren- of burgerjongen, die uit een rieten dorpshut of de
achterbuurten eener groote stad herwaarts komt, moest
het — meer dan zij, geloof ik, doen — op prijs stellen,
een tijd lang te leven te midden van zulk een heerlijke
natuur, vooral bij de groote zorg die tegenwoordig ook
wordt gedragen voor het materieele welzijn van den
Indischen soldaat. Midden op het plein staat, op wit
steen voetstuk, eene lieve herinnering voor alle Ne-
derlanders, n. l. een klein kapelletje met spits toeloc-
pend dak, waarin een aardig borstbeeld van het jonge
koninginnetje. Een vorige kapitein gaf het aan het kam-
pement ten geschenke, en de officieren legden botje bij
botje om er dat nette monumentje voor op te richten. Aan
drie zijden rond het plein liggen de officiers-woningen, de
chambreë en de andere noodige militaire inrichtingen.
Het garnizoen bestaat uit ééne compagnie infanterie van
het garnizoens bataljon te Ambon, met één kapitein-
militairen-commandant en drie luitenants, benevens een
détachement artillerie.

Uit het kampement terugkeerende neem ik, in plaats
van door de Europeesche wijk, mijn weg door de zeer
uitgestrekte achterbuurt van *Neira*, de *Christen- en Mo-
hammedaansche kampongs*, waarvan de namen zijn naar
ik meen *Palawar*, *Ratoe*, *Baroe* en *Moe*. Oorspronkelijke,
namelijk *Alfoersche*, bevolking is er op *Banda* niet meer.
Die menschen, ongeveer 15.000 in getal en eerst hei-
denen daarna *Mohammedanen*, leefden, vóór de komst
van den Europeeschen vreemdeling, door handel op *Cele-
bes* en *Ternate* in betrekkelijke welvaart, n. l. voor zoo-
ver hunne hebzuchtige vorsten hun die gunden. In 1512
kwamen er de *Portugezen*, verkregen door overeenkom-
sten met de radja's leveringen van muskaatnoten, en
hielden er voet tot het einde der 16de eeuw, toen de
Bandanezen in opstand kwamen en alle *Portugezen* ver-
moordden. Daarna traden de *Hollanders* op onder *Jacob*
van *Heemskerk*, maar ook hen trof in 1609 een dergelijk
bloedbad als op de *Portugezen* gepleegd, daar de admi-
raal van der *Hoeven* er met 45 der zijnen in een hinder-
laag werd gelokt en vermoord. Tot straf daarvoor kwam

de admiraal Hoen met een sterke vloot voor Banda, veroverde het eiland opnieuw en begon een verdelgingsoorlog tegen de inboorlingen, die eerst in 1621 persoonlijk door den Gouv. Generaal Coen werd beëindigd met den dood of het verjagen naar de naburige eilanden van alle inwoners. Een der perkeniers op Lontor moet nog eene vlag in zijn bezit hebben, bij die gelegenheid door Coen zelf aan zijnen voorvader op het perk uitgeleerd. Daar niettemin handen noodig waren voor den arbeid in de aangelegde perken, werden daartoe van Java gestraften uitgezonden, en de afstammelingen van deze boosdoeners vormen thans de kern der inlandsche bevolking. Allengs echter is zij aangevuld met tal van andere elementen, door de arbeiders die in den loop van jaren van de eilanden der Molukken-zee naar de Bendasche perken zijn gelokt of overgebracht, als Timorezen (in 1852) Cerammers, Tenimberezen, Galelarezen, Tabellorezen, Boetonezen, Binongkolezen, Madurezen, en in den laatsten tijd ook Javanen. Van al die lieden, vroeger slaven later vrije arbeiders, maar in ieder geval vrij wel het uitschot hunner eigene negorijen, bleven in den loop van jaren eenigen te Banda hangen, en men begrijpt dat daaruit een alles behalve ordelijk, krachtig en deugdzaam geheel is ontstaan. Afkeerig van geregelden arbeid of bedrijf, diefstalig, verslaafd aan spel en opium, zal de thans ongeveer 8000 zielen sterke inlandsche bevolking der Banda-eilanden wel nooit eene deugdzame worden. Het christendom, waartoe naar ik meen een duizendtal (op de gezamenlijke eilanden) is bekeerd, heeft daarin voor zijne belijders wel eenige verbetering gebracht, maar toch ook de inlandsche christenen op Banda zijn veelal lui, dom en zorgeloos. Waarvan trouwens al die menschen, die mij terwijl ik door hunne nette kampongs wandel nieuwsgierig nakijken — de christenen en christinnen in hunne Zondagspakjes vrij netjes voor den dag komende — waarvan zij allen leven, is een raadsel. Kleine handwerkjes, arbeid op de perken (voor zoover daar geen contractanten zijn) koelewerk bij aankomst van schepen, huisbediening of andere betrekkingen bij Europeanen, een weinig visscherij, is al wat zij ter hand nemen, en dat nog zóó laks dat bijv. de visscherij, waarmede zij heel wat geld

zouden kunnen verdienen, door hen hoofdzakelijk wordt beperkt tot hunne eigene behoefte, zoodat de visch te midden van deze zeer vischrijke wateren dikwijls erg duur of niet te koop is.

Door de genoemde kampongs kom ik weer aan den westkant van het eiland, en wel tusschen de notentuinen van de heeren Lans, waaraan ik denk met verlof der eigenaren een bezoek te brengen. Daar ik echter voor dezen Zondag mijn werk heb gedaan, stel ik dat bezoek uit tot den volgenden morgen, wijl de *Reael* eerst der namiddags vertrekt. Ik sterk mij derhalve aan boord door een flinken maaltijd en siësta, bezoek 's avonds de sociëteit, waar ik met eenige heeren der plaats een nuttige en aangename kennis maak, en daal den volgenden morgen links van een binnenweg een aantal trapjes af, tot aan de vlak aan zee gelegene woning van den heer W. C. Lans, die mijn verzoek vriendelijk ontvangt en terstond met mij meegaat om de honneurs van zijn perk waartenemen.

Niets heter dan de wandeling over zoo'n onderneming kan iemand terug brengen van de dwaling, waarin zijn taalkundig begrip van het woord »perk" of »park" hem mocht brengen, als zou Banda zijn verdeeld in zoovele, door net rasterwerk afgepaalde, ruimten, waarbinnen op gelijke afstanden muskaatnootboomen waren geplant, die door een tuinman of vader à la van Alphen slechts behoefden te worden geschud om Jantje een hoed vol te geven. Een notenperk heeft nog minder van een »perk" dan een koffietuin, is onregelmatig bosch met dik bed van afgevallen bladeren, glooiend en dalend, en ongeregeld beplant met kanarieboomen als wind- en zonnenvangers voor den daartusschen groeienden muskaatboom. Deze heeft iets weg van den hollandschen perenboom, dun van stam, middelmatig hoog, met donkergroen blad en horizontaal uitgespreide takken, waaraan de gele (rijpe) noten hangen. De naam »perk" komt waarschijnlijk van het afpalen of perken eener zekere uitgestrektheid lands bij de eerste uitgifte. Toen n. l. door Coen in 1621 de oorlog tegen de Bendasche bevolking beëindigd en deze geheel uitgeroeid of verjaagd was, werd, om Banda weer te bevolken en vruchtbaar te maken, aan iederen niet-inlander die het begeerde een

vaste uitgestrektheid grond afgestaan om dien te beplanten met notenboomen. De Compagnie leverde hun tegenmatige prijzen rijst en slaven, waartegenover zij, behalve eenige andere verplichtingen en dienstpraestaties, het product tegen $\pm$ f 8 60 het pond foelie en f 13.40 de 1000 noten aan de Compagnie moesten leveren. Men kan hieruit nagaan, hoe verbazend hoog de marktprijs der specerijen in dien tijd was. De foelie toch, die thans wordt verkocht tegen f 100 den pikol (125 pond), werd toen den perkenier door de Compagnie betaald met $f 8 60 \times 125 = f 1075$ den pikol, en op dien prijs moest de Compagnie zelve nog hare winsten maken. De grond werd afgeperkt in »zielen», waarvan iedere eerste perkenier er 25 ontving. Onder »een ziele lands» werd verstaan zooveel terrein als één slaaf behoorlijk kon onderhouden, doch daar dit onderhoud gemakkelijker of moeilijker was naarmate der gesteldheid van den grond en het al of niet geaccidenteerde van het terrein, ontstond uit die zonderlinge maat veel onzekerheid, iets dergelijks dus, schoon uit andere oorzaak, als met de djonken in de Vorstenlanden. Gemiddeld rekenden de perkeniers een »ziele» op 50 vierkante roeden, en die eerste perken schijnen gemiddeld te hebben opgeleverd f 60 à f 70 per ziel, of ongeveer f 1500 per perk van 25 zielen. Op Lontor werden uitgegeven 34, op Neira 3 en op poeloe Ay (ongeveer 2 uur varens van Neira) 31 zulke perken.

De vorm van het eerste particuliere grondbezit op Banda was eene soort van eeuwigdurende erfpacht, met overgang op erfgenamen en de bevoegdheid tot vervreemding ook aan anderen, mits met toestemming der Compagnie en tegen zekere betaling. Bij eene publicatie van 1824 werd die halfslachtige eigendom veranderd in wezenlijke en onbelemmerde, doch eerst in 1845 werden den perkeniers de akten van eigendom uitgereikt, zoodat zij toen pas onbelemmerd hunne plantages konden vervreemden of bezwaren. Het nu ongeveer 270 jarig bestaan der perkeniers is niet gemakkelijk geweest. Rampen van allerlei aard, hevige aardbevingen, uitbarstingen van den Goenong Api, vernieling van hun plantsoen, ruïneuze ziekten onder hunne slaven, ongelooflijke inhaligheid van de Compagnie (die na een groote ramp

weer een weinig te hulp kwam, om het melkkoetje in 't leven te houden) hebben hunnen struggle for life zeker gemaakt tot een der moeilijkste, door Indische planters ooit gestreden, waaronder echter de meesten er lustig op los leefden en bij gebrek aan rijkdom maar schulden maakten. De hooge prijzen toch, door de Compagnie aan de eerste kolonisten voor hunne noten en foelie betaald, werden spoedig verlaagd, ja allengs, bij behoud der verplichte levering, gereduceerd tot spotprijzen. In het midden der 18de eeuw bijv. betaalde de Compagnie aan de perkeniers 45 cents voor een pond foelie, dat zij aan de Europeesche markt verkocht voor f 6 40, en 5 $\frac{1}{2}$ cent voor een pond noten, waarvoor zij op de markt bedong f 3.75. Dat onder zulke omstandigheden de Europeesche ondernemers op Banda werden gebracht tot de grootste finantieele ellende, zal men begrijpen; slechts enkelen, die händig en gelukkig waren in het smokkelen (onttrekken van noten of foelie aan de verplichte levering) wisten rijk te blijven of te worden. De geldelijke zorgen werden er niet minder op, toen in 1845 de akten van grondeigendom voor ieder ruim de gelegenheid openstelden om zijn perk met schuld te bezwaren. Het gevolg was, dat bijna allen tot over hunne ooren er in kwamen en de Regeering in 1859, om hen staande te houden, rentelooze voorschotten moest verstrekken, aftebetalen in 20 jaar door levering van specerijen. Een jaar later werd ook de betaling van het product een weinig verhoogd, maar de afschaffing in datzelfde jaar der slavernij, waardoor ruim 1100 geldswaardige slaven hun ontvielen, bracht den perkeniers weer een gevoeligen slag toe, slechts gedeeltelijk hersteld door beschikbaarstelling van dwangarbeiders en pandelingen door het gouvernement. Intuschen verhieven zich sinds eenigen tijd stemmen tot afschaffing van het specerij-monopolie, waartoe, na den onvermijdelijken tegenstand van al wat oud tegen al wat nieuw is, in 1864 onder minister Fransen v. de Putte en den gouv. generaal Sloet van de Beele werd overgegaan, zelfs met loslating van de nog verschuldigde geldelijke voorschotten. Zóó groot echter is de kracht van het bestaande, dat die vrijheid van verkoop van hun product, bij het besluit van 1864 facultatief gelaten, niettegenstaande hare tastbare voordeelen, eerst in 1873 door alle

perkeniers was aanvaard. Een voorvader van den heer Lans, met wien ik thans zijn perk op Neira rondwandel, de heer P. C. Lans, was een der perkeniers die voor de afschaffing van het monopolie vooral den strijd aangordden. Zij is het begin geweest van Banda's welvaart, althans voor zijne Europeesche bewoners. Bijna onmiddelijk werd het onbezwaard bezit van een notenperk gelijk aan een fortuin, wat natuurlijk velen brooddronken maakte, zoodat twintig jaren geleden op Banda een ongekende weelde heerschte. Door de natuurlijke werking van actie en reactie is thans ook dát weer voorbijgegaan. Allerlei oorzaken hebben den rijkdom en de luxe op Banda opnieuw gedrukt. De prijzen, schoon nog zeer winstgevend, n. l. plm. f 100 per pikol foelie of f 65 per pikol noten (ongeveer 60.000 noten zijn noodig om 1 pikol foelie opteleveren) waren eenige jaren geleden voor beiden nog ongeveer f 200 en f 130 à f 140, in 1891 nog plm. f 147 en f 82. De daling vloeit, meen ik, voort uit concurrentie van Sumatra's West- en Oostkust, Celebes, Ternate en de Papoea's, en de verkeerde speculatie van sommige perkeniers om minder goede kleinere noten uit laatstgenoemde streken optekopen en als Bandaasch product uitvoeren, waardoor de reputatie van dit laatste aan de Europeesche markt wordt geschaad. Voorts worden de perken allengs versnipperd onder kinderen en kleinkinderen; bij de toegenomene weelde ontvangen vele dezer eene kostbare opleiding in Europa en gaan de perkeniers zelve eenigen tijd aldaar genieten, waardoor soms admiastrateurs noodig worden op hunne plantages, welke grootere uitgaven weer leiden tot het opnemen van geld bij eene der crediet-instellingen en dus de winst- en verliesrekening voor volgende jaren bezwaren met item zóóveel. De meeste perken worden dan ook thans niet meer bezeten in onverdeelden eigendom, maar in aandelen, of wel in huur, of in administratie (voor afwezig). Met dat al werpen vele hunnen eigenaren of bezitters nog schoone winsten af; netto-winsten van een halve ton zijn zeer gewoon. Wie echter een perk heeft gehuurd, of gekocht met hypotheek voor betaling der koopsom — zoo zijn er verscheidene — zit op zware lasten en heeft moeite een behoorlijk bordje rijst er uit te kloppen.

De heer Lans brengt mij intusschen naar zijn etablisse-

ment, ongeveer 10 minuten wandelens van het havenhoofd op de heuvels gelegen, en bestaande uit een rechthoekig plein, aan alle zijden omgeven door muren, woningen voor de perkarbeiders en opzieners, of lokalen voor de bereiding van het product. Als werkvolk worden tegenwoordig op Banda meest gebezigd contractanten van Java of het bezuiden Celebes gelegen Boeton, de laatsten ook wel *zonder* contract, maar dan schitteren zij ook telkens door hunne afwezigheid, met of zonder plaatsvervanger. De behandeling der koelies op Banda is, voor zoover ik heb kunnen nagaan, over 't algemeen goed; vooral sedert het gebeurde op Batjan is trouwens de contróle der bestuursambtenaren nog al scherp, zoodat de perkeniers zich veelal beklagen dat voor enkele vergrijpen en voor wegblijven of wegloupen de koelie-ordonnantie veel te manis wordt geïnterpreteerd. Een grief van de perkeniers is o. a., dat het 's nachts over den muur klimmen van contractanten om te gaan vagabondeeren, tot voorkoming waarvan de poorten der koelie-kwartieren des avonds opzettelijk worden gesloten, door het bestuur niet wordt gestraft, schoon de koelie-ordonnantie voorschrijft dat de arbeider zich niet zonder schriftelijke vergunning des ondernemers van de onderneming mag verwijderen. Al is de koelie den volgenden morgen weer op het werk present, meenen zij dat de verwijdering zonder verlof niettemin heeft plaats gehad en dat het streng tegengaan hiervan zou liggen op den weg van het bestuur, ter voorkoming van diefstal en andere misdrijven. Voor zieke perkarbeiders bestaat een goed ingericht hospitaal op Neira, onder bestuur van de perkeniers zelve, naar ik meen met mijn leidsman Lans tot voorzitter. De huisvesting der koelies geschiedt op de meeste perken in lange blokken van onderling afgescheidene kamers, die er door de onzindelijkheid der bewoners zelve dikwijls nogal smerig uitzien. Op het perk van den heer Lans is men, tijdens mijn bezoek, bezig met den aanbouw van een nieuw kwartier, wjl het oude onvoldoende is geworden. Voor zulke bouwerij gebruikt men meest djatihout van Java en kajoe linggoa van Ceram of Halmaheira. Het ordinaire hout voor de verpakking van noten en foelie laat men, te midden dezer houtrijke eilanden, uit Holland komen in op

maat gezaagde planken, die op de onderneming zelve tot kisten worden vertimmerd, ieder van welke kisten dan ongeveer op f 2 komt te staan. De stelen van palmblanderden, waarvan o. a. de kisten worden gemaakt tot verpakking van kajoe poetih (zie onder *Boeroe*), kunnen voor noten niet dienen, daar deze luchtdichte verpakking behoeven. De geplukte muskaatnoot kan zeer slecht tegen lucht, ook zelfs in zijn vruchtvleesch, waarom men steeds moet zorgen voor tijtigen pluk; valt zij van zelf af en ligt zij 24 uren op den grond, dan is zij reeds bedorven en nog slechts verkoopbaar als 2de soort. De rijpe vrucht ziet er geel uit, en barst, door het uitzetten der met foelie omlegde kern (de eigenlijke noot), open, waarop zij moet worden geplukt. In den laatsten tijd vertoont zich hier en daar eene ziekte in de boomen, waarover pessimisten zich ongerust maken, n. l. het te vroeg openbarsten der vrucht, waardoor niet alleen onrijpe noten maar ook witte, waardeeloze foelie worden verkregen. De oorzaak dezer ziekte heeft men nog niet ontdekt. Het plukken geschiedt door een lange bamboe, waaraan van boven een weerhaak is bevestigd, die de noot moet afrukken, waarna deze valt in een onder den weerhaak hangend korfje in den vorm van een vischfuik. Tot voorkoming van het afvallen der rijpe noten wordt nagenoeg het geheele jaar door geplukt, maar de groote pluk geschiedt in Juli en Augustus. De reeds gebarsten bolster wordt met de hand verwijderd, en evenzoo de noot ontdaan van hare foelie, die donkerrood ziet, maar na eenige maanden wit verkleurt, wat bij het snellere vervoer naar Europa een eigenaardig onverstand deed aan 't licht komen bij enkele koopers in Nederland, die, steeds gewoon witte foelie te krijgen, nu ook wel roode ontvingen, en deze niet wilden aannemen wijl zij naar hunne meening gekleurd was! Trouwens vroeger was het nog wel erger, daar immers wordt verhaald dat indertijd van de Compagnie, wegens verminderden marktprijs der foelie, het bevel naar Banda ging, nu wat meer noten en wat minder foelie te telen. De noten worden, na de ontboistering, eenige weken gedroogd op ijzeren platen, 't zij door een zacht vuur onder de platen, 't zij bij heete zon door de warmte van het ijzeren dak boven de droogschuur. Daarna worden zij door middel van zeven gesorteerd tot 3 à 5 verschillende grootten,

waarmeê hunne prijs samenhangt. Met de crediet-instellingen, waaraan het product wordt geconsigneerd, is overeengekomen, slechts 4 malen in 't jaar op vaste tijden veilingen te doen, houden, wat het gunstigst schijnt voor den prijs. De noot wordt, naar men weet, in Europa meest gebruikt bij de bereiding van spijzen, de foelie evenzeer in de keuken, maar ook, nadat er olie van is gemaakt, in de apotheek.

Ziedaar in hoofdtrekken wat ik bij mijn leerzaam bezoek aan de onderneming van den heer Lans — waarvoor bij dezen nog mijn beleefden dank — te weten kwam, aangevuld met hetgeen ik van anderen en op andere wijze vernam. Het leven der perkeniers en perkeniersters te Banda, Lontor en Neira, als een geheel beschouwd, is grootendeels een familieleven; de meesten trouwen vroeg en bijna alle onder elkaar, zoodat schier dagelijks familiefeesten worden gevierd, maar ook het aan drukke familie-verhoudingen eigene euvel zich voordoet — van z'n familie moet men het hebben — dat veeten en twisten ontstaan, die bijzonder hardnekkig worden uitgevochten.

Onbeschrijfelijk levendig is het tooneel aan de haven van Neira, als de *Reael* er des namiddags te half vijf van den 26sten Maart het anker licht. Verscheidene perkeniers met hunne gezinnen zullen de reis meemaken naar Java of Europa, en van geheel Lontor en Neira zijn hunne sobats of bloedverwanten uitgelopen om hun een laatst vaarwel toetewuiven. Het hoofd staat, reeds een uur vóór het afvaren der boot, zóó vol menschen, blanken, bruinen, gelen, orang serani en slam, soldaten, koelies, meisjes, jongens, vrouwen, mannen, allen dóór en tegen elkaar, dat de bagage der passagiers er bijna niet door kan. Voor de loods der Paketvaart Mij heeft zich opgesteld de muziek der ook hier uit »burgers" gevormde schutterij, en toont zich nu wel geen Bataviasche stafmuziek of orkest van Mannstädt, maar vroolijkt toch de afreis niet ál te valschelijk op. De steigertjes en pleintjes bij de kleine woningen aan het water zijn bezet door rissen belangstellende burgers en burgeressen, van welke laatste een paar aandoenlijke afscheidsblikken zenden naar stuurlii der *Reael*, met welke zij den vorigen

avond hebben kennis gemaakt, doch die het nu te druk hebben om aan dat oogenspel over het water hunne aandacht te schenken. Tot zelfs op de hooge heuvels boven Neira ziet men kleine zwarte bollen, die, door den binocle bekeken, koppen van jeudige burgers blijken. Een met vlaggen getooide orembaai (eigenlijk: *rembaja* of *roembaja*), bezet met 20 Boetoneesche roeiers, één man aan 't roer en één trommelende op een anklong, waarbij de roeiers eentonig maar vrolijk zingen en onberispelijk gelijk hunne pagaaien in het water dompelen, daarna een paar seconden omhoog houden en weer indompelen, vliegt telkens aan *de Reael* voorbij, als een eerbewijs van het werkvolk eens Lontorschen perkeniers aan den vertrekkenden meester. Op het dek van den stoomer wisselt het springen der champagnekurken af met klappende zoenen, de parelende wijn met biggende tranen. De schorre stoomfluit breekt al die aandoening op ruwe wijze af, heeren en dames met roodbekreten oogen glijden van het steile plankier te midden van den drom op den steiger, de trossen worden los geworpen en door de stoomlier naar binnen gerteld, de schutters toeteren hun hoogste lied, en onder eindeloos gewuif van hoeden en zakdoeken glijdt *de Reael* statig naar de zijde der Goenong Api, die aan den overkant op zijn breeden voet staat toetekijken als een reus op het wriemelen van een mierennest.

Over Ambon en Makassar terug.

De ruimte aan boord is na Banda verminderd, maar de gezelligheid toegenomen. Mijn tweede hut heb ik moeten afstaan, maar daarentegen aangenamen omgang gevonden met oude ingezetenen dezer streken.

Na een nacht van stijven wind en veel zeeziekte, waaraan ik gelukkig niet doe, komen wij te half zes weer in de baai en te half zeven voor het hoofd van Ambon. Wij pikken hier, behalve wat lading, nog eenige officieren op, die reeds te Ternate zijn aan boord gekomen en vroeger de schoone reis van Ambon naar Banda

meëmaakten, maar nu den last van ontscheping, verpakking en verblijf te Ambon zich moeten getroosten omdat de declaratie daarvoor den lande een stuiver of wat goedkoopert komt dan de vrachteenes gouvernementssagiers van Ambon naar Banda en terug. Gelukkig het volk, welks finantieele belangen door de vroede vaderen aldus tot op eene penning worden behartigd!

's Middags te half vijf zijn de Ambonezen weer trouw present op het steiger. Een boot te zien wegvaren is, gelijk alles waarvoor zij niets behoeven te doen, een kolfje naar hun hand. *De Reael* is reeds ver weg, als de laatste nieuwsgierigen kunnen besluiten hem niet meer natestaren, en langzaam naar huis of kampong terugslenteren.

Na de baai, waar ik in de avondschemering mijn laatsen blik werp op de natuurpracht der Molukken, te zijn uitgestoord, zetten wij koers W. Z. W. tot Wangi of Wantje, het noord westelijkste van de Toekang Besieilanden. Om de zuid dezer eilanden is het vaarwater gevaarlijk door reven, en wij stoomen dus benoorden Wantje door de 5 Engelsche mijlen breede straat tusschen dit eiland en Boeton. Dit, met het bijliggende Binangka, is het land van waar de Bandasche perkeniers hun beste werkvolk betrekken, wat te meer moet verwonderen wij het eiland zelf zeer vruchtbaar en vischrijk is. Van de verplaatsingen der inboorlingen in de Molukken kan men trouwens geen hoogte krijgen; allerlei particuliere oorzaken, veelal misdrijf of vervolging in het eigen land, werken daartoe mede. De Boetonnezen zijn geen Alfoeren maar Maleijers, staan onder een aan ons leenroerigen sultan en deden vroeger veel aan zeeroof; op het onder Boeton behoorende en ten westen daarvan gelegene eiland Moena moet nog eene kolonie zeedieven wonen, die er hun beroep van maken met prauwtjes langs de kust van Celebes op roof en diefstal uittegaan.

Dicht langs de zuidkust van het, met boschrijke bergen bezette en aan zijn oostkust een hoogen piek naar de wolken zendende, Boeton heenvarende, laten wij het kleine Sioempoe, waar admiraal Speelman indertijd eenige honderden op Boeton krijgsgevangen gemaakte Makassarren zonder levensmiddelen aan wal zette,

noordelijk liggen, en stoomen recht westelijk naar straat Saleijer.

Dicht langs de noordpunt van genoemd eiland, langs Sarontang, gaan wij straat Saleijer tusschen 1 en 2 uur van 28 Maart door. Te 4 uur zien wij, op Celebes' zuidwesthoek, den puntigen kegel van den Slangenbergr of Boeloe Koempa dicht voor ons; verder landwaarts in, op breed uitgespreiden en groen bebouwd voet, de prachtige bergvorming van den 9000 voet hoogen piek van Bonthain (Bantaëng), wegens zijn breeden omvang ook Lompo batang of dikbuik genaamd. Dan wordt zichtbaar het lagere kustland van Celebes' westpunt, dat wij eerst in den avond dwars krijgen, waarom wij niet, als bij dag, tusschen Tanah kèkè en het vasteland door, maar ver om de eilandjes Kèkè en Dajangan (waarop een vuur) heenwaren.

En hiermede zijn wij 's morgens van den 29sten Maart weer in het vaarwater bewesten Celebes, dat wij op 9 Maart te voren instevenden. Drie weken lang zonder enig mogelijk bericht van huis op zee gezwalkt — men zal begrijpen dat mijn eerste gang, als wij 's morgens vroeg weer voor het steiger te Makassar liggen, naar het postkantoor is. Goddank, een telegram met het afgesprokene »allright"! De last, die door dit enkele woordje van mijn gemoed wordt genomen, leert mij dat geen genot, ook niet dat van de schoonste reizen, gaat boven de liefde van of voor vrouw en kinderen. Mijne laatste reisdagen worden er door beschenen als een Hollandsch landschap door de lenteszon na een regenbui. Een luitenant, ongetrouwd met mij naar het postkantoor gewandeld, komt er getrouwd vandaan, daar zijn handschoenvrouwtje in Nederland hem even heeft geseind »gehuwd", wat dien dag op de *Reael* champagne ten gevolge heeft.

Schooner uitvinding, zou men bijna zeggen, dan de telegraaf is niet mogelijk, en velen zouden haar nog meer bewonderen indien zij de talrijke vernuftige vindingen kenden, waardoor men haar schier dagelijks meer volmaakt. Zoo wordt speciaal op den telegraafkabel tusschen Java en Makassar eene methode toegepast, die de beleefde directeur van het post- en telegraafkantoor F. Schreuel zoo vriendelijk is, mij allerduidelijkst uiteente-

zetten en die ik, als eene der merkwaardigheden van Makassar, nog wil trachten den lezer mededeelen.

Voor onderzeesche telegraafkabels is de gewone seinmethode niet te gebruiken. De groote lengte der kabels en de weerstand, die hiervan het gevolg is, zouden een zeer sterken stroom noodig maken. Nu heeft wel is waar het opwekken van zulk een stroom tegenwoordig niet de minste moeilijkheid meer, maar de kabel zelf levert bezwaar. Deze kabel toch, met het oog op beschadiging door zeedieren of het schuren tegen hinderpalen zeer ingewikkeld samengesteld uit een hartader van koper, talrijke malen en afwisselend omvlochten door lint, koperband, in teer gedrenkte hennep, dikke staaldraden, nogmaals hennep enz., heeft de eigenschap dat hij den electrischen stroom niet alleen geleidt maar, als een Leidsche flesch op groote schaal, ook een deel ervan in zich opneemt. Zoowel voor deze lading als voor de daarop volgende ontlading van electriciteit zou eenige tijd noodig zijn, en daardoor zouden de stroom-sluitingen en verbrekingen, die op het ontvangkantoor de Morse-teekens moeten aangeven, niet onmiddelijk volgen, maar voor iedere sluiting en verbreking eerst de volledige lading en ontlading van den kabel moeten worden afgewacht. Tevens zou door sterke stroomen op den duur de draad zelf, of liever de isolatie ervan, worden aangetast. Men heeft daarom moeten zoeken naar een middel om op deze onderzeesche kabels te seinen met zwakke stroomen, en dit is gevonden, en ook voor Makassar toegepast, in den zoogenaamden spiegelgalvanometer.

Een zwakke stroom, door zulk een langen draad geleid, zou de magneetnaald op het ontvangkantoor slechts schier onzichtbaar doen afwijken, tenzij men de punt er van zóó lang maakte dat weder hare zwaarte een beletsel werd voor het duidelijk aangeven der afwijkingen. Daarom heeft men, volgens de ingenieuze vinding van den Duitscher Gauss, die naald vervangen door een lichtstraal. Te midden van een z. g. multiplicator raam, d. i. eene omgeving van talrijke geïsoleerde, met zij omwondene, koperdraden, is bifilair — d. i. aan twee dunne draadjes — opgehangen een klein rond spiegeltje, en achterop dat spiegeltje is vastgekleefd een zeer licht magnetisch stukje staal. Zelfs zeer zwakke stroomen, die

door de draden van den multiplicator worden geleid, oefenen op dat magneetje hunnen invloed uit, en doen het daaraan bevestigde spiegeltje licht naar de eene of andere zijde draaien. Naar welke zijde dit draaien zal plaats hebben, kan worden bepaald door den telegraphist te Boeileleng, het kantoor van afgifte. Door den z. g. stroomwisselaar toch kan men in de draden, die twee telegraafstations met elkaar verbinden, stroomen brengen van verschillende richting, en naarmate nu te Boeileleng in den kabel een stroom wordt gebracht van de eene of andere richting, wijkt het spiegeltje te Makassar links of rechts. Naast den aan de tafel gezeten telegraphist te Makassar wordt een lampje geplaatst, dat zijn licht, door een lens geconcentreerd, in het achter op de tafel staande spiegeltje werpt. Het spiegeltje kaatst natuurlijk die lichtstralen terug, en naar mate het links of rechts is afgeweken werpt het ook die stralen iets meer naar links of rechts. Tot het opvangen nu dezer weerkaatste stralen heeft de telegraphist vóór zich liggen een papier, in welks midden een perpendiculaire lijn. Wijkt het spiegeltje links, dan valt de lichtstraal iets links van die lijn; wijkt het rechts, dan valt de straal iets rechts. De afwijking naar de eene zijde stelt een punt voor, naar de andere zijde een streep. En daar nu het Morsealphabet louter bestaat uit strepen en punten, kan de telegraphist te Boeileleng op deze wijze zijnen collega te Makassar de verschillende combinaties van strepen en punten, d. i. letters en woorden, toeseinen.

Men weet niet, wat meer te bewonderen, de vindingrijkheid of den eenvoud van dit stelsel. Het heeft echter ook alweer zijne bezwaren. Vooreerst kan het ontvangen bericht niet worden gecontroleerd; de telegrafist aan het ontvangkantoor, die verbazend geöfend moet zijn, schrijft naar de linksche of rechtsche lichtstrepen het telegram op, maar een zichtbaar teeken, zooals op de strook papier bij de overland-telegraaf, bestaat hier niet. Wel heeft reeds de Engelschman William Thomson ook hierop alweer iets gevonden door zijn ingenieusen syphon-recorder of hevelschrijver — d. i. een toestel die de ontvangen stroomstooten, zelfs de zwakste, overbrengt op een fijn glazen buisje (hevel), met zijn einde liggende in een bakje met aniline en door middel eener afzonderlijke elec-

triseermachine dit vocht opzuigende en overbrengende naar zijn andere einde, waar de verschillende bewegingen, die het van den stroom ontvangt, op een stuk papier worden weergegeven door gekleurde strepen of bochten naar boven of beneden, welke weer de strepen of punten van het Morse-alphabet vormen — maar daar wij in Indië op geen enkel gebied ooit het beste en nieuwste hebben, bezit ook Makassar zulk een Thomson-toestel nog niet. Als gevolg daarvan geldt het tweede hoofdgebrek van den spiegel-galvanometer hier nog in zijn volle kracht, n. l. de verderfelijke werking op de oogen van den telegraphist. De lichtstrepen links en rechts moeten natuurlijk in een donkere kamer worden waargenomen, en wanneer men nu bedenkt dat die afwijkingen niet scherp afgeteekend noch met behoorlijke tusschenpoozen op het papier worden geworpen, maar zeer snel en hij wijze van trillend heen en weer schommelen, dan zal men ook begripen welk een zware inspanning het stelsel eischt, niet slechts van de hersenen maar vooral ook van de oogen. In 1888 is de telegraaf te Makassar tot stand gekomen, en reeds drie telegraphisten zijn wegens oogziekte vandaar moeten worden verwijderd.

De twee dagen, die wij nog te Makassar blijven liggen, besteed ik om mijne op reis gemaakte aantekeningen met oordeelkundige personen te bespreken en aanteenvullen, en bemerk overigens dat Makassar gebrek heeft aan een dagblad van eenige beteekenis. Tal van menschen toch zoeken mij op, om mij voor de *Locomotief* het een en ander medetedeelen, of wel mij van deze of gene quaestie zoogenaamd »op de hoogte te stellen”. De laatste avond is intusschen de prettigste van de geheele reis, want ik breng die door in gezelschap van eene zekere Waldine, waaromtrent de lezeres, tuk op een avontuurtje, nu zeker graag iets meer zou willen hooren, maar tot straf voor hare nieuwsgierigheid juist niets zal vernemen.

Waldine en alle andere vrouwtjes en meisjes van Makassar liggen den 1sten April (alweër een Zondag) nog in diepe rust, als de *Reael*, langs denzelfden weg dien hij is gekomen, terugstroomt naar Soerabaja. 's Morgens te 7 uur van den 2den April hebben wij het, sedert zoo be-

rucht geworden, Lombok, met zijn hoogen piek, aan bakboord, en daarop de vulkanen Agoeng en Batoer van Bali. Des nachts stoomen wij de straat Madura in. En — zonderling wezen, de mensch — even opgewekt als ik voor een maand dit zeewater uitvoer, even reikhalzend verlang ik nu weer naar mijn eersten voet aan land, en nog meer naar mijn eersten stap in huis, d. i. de begroeting en lachjes van mijne vrouw en kinderen.

Gezond heb ik ze allen mogen wedervinden. Gezond moge ook de lezer blijven. Gezond ook de heeren der hooge Regeering — op ééne voorwaarde: dat zij den Molukschen archipel spoedig die telegraphische verbinding schenke, die zoo noodig is voor de ontwikkeling van zijnen handel en industrie, en voor gedachtenwisseling met zijne huisvrouw op de hier beschrevene reis zoo heerlijk zou zijn geweest voor haren bescheiden onderdaan

P. B.

niet fibren